

Lidia Grzybowska

Trzy listy Eneasza Sylwiusza Piccolominiego związane ze śmiercią księcia Aleksandra Mazowieckiego

Wstęp, przekład, komentarz

TERMINUS

t. 26 (2024)

z. 2 (71)

s. 217–249

[https://ejournals.eu/
czasopismo/
terminus](https://ejournals.eu/czasopismo/terminus)

Abstract

Three Letters of Aeneas Silvius Piccolomini Related to the Death of Duke Alexander of Masovia – Introduction, Translation, Commentary

The article presents the translation of three letters and two versions of the epitaph on the death of Duke Alexander of Masovia, written by Aeneas Silvius Piccolomini on June 1–6, 1444, in Vienna. Two of these letters are addressed to Giovanni Peregallo, while the last one is directed to Juan of Segovia. Both recipients had strong ties to the Council of Basel. Aeneas himself was initially aligned with the Baselians following the schism of 1439; however, during the years 1442–1445, his sympathies shifted from pro-conciliarist to pro-papal. The letters examined in this article serve as evidence of this gradual transformation in Aeneas' stance, influenced by various factors such as Emperor Frederick III's opinion, conflicts within the conciliarist faction, and the strategic maneuvers of the future pope. Accompanying the translations is an extensive introduction providing background information on the events depicted in the letters and their key figures (Duke Alexander of Masovia, Marcus Bonifili, and Laurentius of Rotella), analyzing Aeneas' narrative through the lens of the "semantics of the turn" framework proposed by German scholar Johannes Helmroth.

Keywords

medieval
epistolography,
Council of Basel,
Aeneas Silvius
Piccolomini,
conciliarism,
letters

Późną wiosną 1444 roku Eneaszy Sylwiusz Piccolomini przebywał w Wiedniu¹. Od dwóch lat pełnił funkcję sekretarza na dworze Fryderyka III, który w 1442 roku najpierw obdarzył go laurem poetyckim, a następnie przyjął do pracy w swojej kancelarii. Nie pierwszy raz ambitny Sieneńczyk podjął się takiego zadania – w poprzednich latach był między innymi sekretarzem kardynała Dominika Capraniki i antypapieża Feliksa V. Na przełomie maja i czerwca 1444 roku głowę zaprzętały mu, oprócz zwyczajowych spraw kancelaryjnych, problemów finansowych, schizmy bazylijskiej i dworskich intryg, również kłopoty zdrowotne księcia Aleksandra Mazowieckiego, kardynała i patriarchy Akwilei obediencji bazylijskiej, a zarazem wuja Fryderyka III. Rokowania nie były dobre i wszyscy zgromadzeni wokół księcia – z wyjątkiem samego zainteresowanego – zdawali sobie sprawę, że dni patriarchy są policzone. Wiedział o tym również Piccolomini, który w ostatnich dniach życia Aleksandra był obecny u łóża umierającego pośród innych czuwających tam osób. Swoje odczucia związane z agonią, a potem śmiercią i pogrzebem pseudokardynała przelał – jak to miał w zwyczaju – na pergamin, w formie listów skierowanych do dwóch „bazylijszczyków”, to jest pisarza kancelarii soboru Jana Peregalla i pseudokardynała Jana z Segowii. Listy te rzucają światło nie tylko na specyficzną *ars moriendi* księcia Aleksandra, lecz także na dynamikę działalności przedstawicieli zmierzającego soboru, na wewnętrzne napięcia, które rozsadzały od środka tę i tak niejednorodną przeciw grupę, oraz na stosunek Piccolominiego do wytracającej swoją nośność ideologiczną i atrakcyjność koncepcji koncyliarizmu.

Aby zatem zrozumieć omawiane tu trzy listy, skierowane w dniach 1–6 czerwca 1444 roku do dwóch uczestników soboru bazylijskiego, relacjonujące zdarzenia związane ze śmiercią księcia Aleksandra Mazowieckiego, należy przede wszystkim przyjrzeć się ścieżce, która zaprowadziła Piccolominiego do Wiednia, oraz przeanalizować – w świetle jego późniejszych decyzji – zawarte w listach opinie i postawy wobec stronnictwa papieskiego i soborowego. Można tu bowiem dostrzec zapowiedź przełomu, który zaważył na całym życiu przyszłego papieża. W tym celu scharakteryzuję pokrótce sytuację, w której znalazł się Eneaszy, oraz przedstawię głównych bohaterów jego listów – zarówno adresatów, czyli Jana Peregalla i Jana z Segowii, jak i postaci, którym poświęca więcej uwagi, mianowicie Aleksandra Mazowieckiego, Marka Bonifilego i Wawrzyńca z Rotelli. Wszyscy oni tworzą krąg koncyliarystów, wspólnotę, w obrębie której oprócz podobieństw zarysowują się wyraźne różnice. Niniejsza analiza skupia się na zagadnieniu przedstawionym jako postulat badawczy przez Johannes Helmratha. Niemiecki uczoney wyraził przekonanie o konieczności badania „semantyki zwrotu” obecnej w listach Eneaszy oraz dostrzeżenia w jego epistolografii kwestii związanych z pragmatyzmem i przekonaniem, perswazją i opinią². Jest to zatem

¹ Podziękowania za życzliwe i pomocne uwagi do tekstu zechcą przyjąć dr hab. Wojciech Ryczek, dr hab. Michał Czerenkiewicz oraz p.t. Recenzent/Recenzentka.

² J. Helmrath, *Die zweite Dekade des langen Basler Konzils (1440–1449): Perspektiven, Konversionen, Piccolominiana. Überlegungen am Ende einer Tagung*, w: *Das Ende des konziliaren Zeitalters (1440–1450). Versuch einer Bilanz*, hrsg. von H. Müller, München 2012, s. 343.

takie odczytanie twórczości epistolograficznej Piccolominiego, które uwzględnia okoliczności zmiany jego sympatii z prokoncyliarystycznych na propapieskie. Zmiany, która dokonywała się stopniowo i miała złożony charakter, wynikała bowiem nie tylko z przesłanek religijno-eklezjologicznych. Wyrastała raczej z osobistych ambicji, pragnień i obaw oraz racjonalnego oglądu dynamicznego rozwoju sytuacji. Kluczowe są tu zatem lata 1442–1445, które można potraktować jako fazę przejściową, rozpoczynającą się wstąpieniem Eneasza na służbę dworską Fryderyka III³. Analizując listy Piccolominiego, warto zadać sobie zatem pytania, czy są w nich ślady wątpliwości i wahania, jak zmienia się sposób określania obu stron sporu, jakie tematy porusza autor, kto jest odbiorcą jego tekstów itp. Jednocześnie należy mieć świadomość, że listy te są formą autokreacji Piccolominiego, a głównym ich tematem jest on sam⁴. Eneasza konstruuje personę literacką zależnie od okoliczności. We wspomnianych latach 1442–1445 będzie głównie poetą, myślicielem, przyjacielem, polemistą, członkiem cesarskiego dworu, człowiekiem „środką” i kompromisu, niekiedy głęboko zaangażowanym w podejmowane tematy, a niekiedy wyraźnie się od nich dystansującym.

Między Bazyleą, Wiedniem i Rzymem

Eneasza Sylwiusza Piccolomini przyszedł na świat w Corsignano⁵, w zubożałej arystokratycznej rodzinie. Z siedemnaściorga młodszego rodzeństwa dożyły czasów dorosłości tylko jego dwie siostry. Warunki, w jakich dorastał, były trudne, a przyszły papież zmuszony był zajmować się pracą fizyczną. Dzięki wsparciu krewnych podjął studia prawnicze w Sienie, a następnie studiował we Florencji retorykę i epistolografię. Jego nauczycielem był Francesco Filelfo, wybitny uczony, humanista i bibliofil. W 1432 roku Eneasza został sekretarzem kardynała Capraniki. Już w początkach działalności soboru znalazł się wraz ze swoim mocodawcą w Bazylei. Kolejni jego mecenasami to biskup Fryzyngi Nikodem della Scalla, biskup Novary Bartłomiej Visconti i kardynał Mikołaj Albergati. Do pewnego etapu ścieżka kariery Piccolominiego nie różniła się niczym od ścieżek wielu innych utalentowanych mężczyzn, którzy, nie mając wystarczających koligacji rodzinnych pozwalających osiągać zaszczytne pozycje, wiązali się z dworami świeckimi i kościelnymi, by korzystać z mecenatu możliwych protektorów i świadczyć im usługi. Niewątpliwie, niektóre podjęte przez Eneasza decyzje ograniczały mu wybór dróg kariery. Do połowy lat czterdziestych

³ *Ibidem*.

⁴ Zob. S. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago–London 2005, s. 8–9.

⁵ Literatura rekonstruująca szczegóły biograficzne przyszłego papieża jest bogata, zob. m.in.: W. Boulting, *Aeneas Silvius (Aeneas Silvius De' Piccolomini-Pius II.): Orator, Man of Letters, Statesman, and Pope*, London 1908; C.M. Ady, *Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini) the Humanist Pope*, London 1913; *Pio II Piccolomini: il Papa del Rinascimento a Siena; atti del convegno internazionale di studi, 5–7 maggio 2005*, a cura di F. Nevola, Colle di Val d'Elsa 2009; B. Baldi, *Il "cardinale tedesco". Aeneas Silvius Piccolomini fra impero, papato, Europa (1442–1455)*, Milano 2012.

odmawiał przyjęcia święceń kapłańskich, co nie pozwalało mu osiągnąć wysokich urzędów i zaszczytów kościelnych. Piccolomini, prawnik z wykształcenia, przejawiał również wyjątkową niechęć do aktywności zawodowej jako jurysta, z tego względu nie kontynuował edukacji w tym zakresie ani nie wiązał swojej kariery z ośrodkami akademickimi. Znaczną część jego działalności stanowiły nieustanne zabiegi o beneficja i synekury, mające pozwolić mu żyć dostatnio. Wątek finansowy jest bardzo wyraźny w listach Eneasza, a pozyskiwanie i gromadzenie dóbr materialnych instytucji kościelnych stanowi jedną z istotniejszych osi jego działań.

Obrady soboru, zwołanego do Bazylei na mocy dekretu *Frequens* z Konstancji, od początku odbywały się w cieniu konfliktu między soborem a papieżem. Eugeniusz IV próbował bowiem, na mocy bulli z 12 listopada 1431 roku i 18 grudnia 1431 roku, rozwiązać sobór i przenieść go do Bolonii, co wywołało napięcie, które następnie z różnym natężeniem rosło, aż doprowadziło do złożenia z urzędu Eugeniusza IV przez sobór w czerwcu 1439 roku. Papież ostatecznie dopiął swego i w 1437 roku przeniósł sobór do Ferrary, a tych, którzy się temu sprzeciwili i pozostali jako uczestnicy soboru bazylejskiego – jak twierdził Eugeniusz, sobór ten „słuszniej zwać by zbiegowiskiem”⁶ – obłożył ekskomuniką⁷. Piccolomini pozostał w Bazylei wraz z koncyliarystami, a po wyborze Amadeusza Sabaudzkiego na papieża Feliksa V (5 listopada 1439) został w 1440 roku jego sekretarzem. W tym samym roku sporządził dzieło apologetyczne *Libellus dialogorum de generalis concilii auctoritate et gestis Basiliensium*, napisane w formie czternastu krótkich dialogów⁸, a także pierwszą wersję dziejów soboru *De gestis concilii Basiliensis commentariorum libri II*⁹, pisaną z perspektywy jego zwolennika. W sierpniu 1442 roku wziął udział w sejmie we Frankfurcie, którego skutkiem było przeniesienie na dwór Fryderyka III i rozluźnienie relacji z bazylejczykami.

Na dworze cesarskim sympatie związane z soborem i papieżem były podzielone, a księstwa niemieckie, choć oficjalnie neutralne, starały się uzyskać jak najwięcej korzyści politycznych z obu stron. W następnych latach okazało się, co rozumiał Piccolomini już w 1442 roku, że to świeccy władcy ostatecznie zdecydowali o losach soboru i papieża. Pod koniec grudnia 1443 roku Eneasza pisał, na poły cynicznie, na poły refleksyjnie, do Kaspra Schlicka: „wszyscy mamy taką samą wiarę, jaką mają nasi książęta; gdyby oni czcili bożka, my też byśmy to zrobili, a na żądanie świeckiej władzy odrzucilibyśmy nie tylko papieża, lecz nawet Chrystusa”¹⁰. Wyraźnie dostrzegał, że rozstrzygnięcie kwestii schizmy zależy od centrów władzy i od

⁶ *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, arabski, ormiański, polski*, t. 3: 1415–1445, Konstancja, Bazylea, Ferrara, Florencja, Rzym, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, s. 443.

⁷ *Ibidem*, s. 445.

⁸ S. Iaria, *Diffusione e ricezione del "Libellus dialogorum" di Enea Silvio Piccolomini*, „Italia Medioevale e Umanistica” 44 (2003), s. 65–114.

⁹ Wersja druga – *De rebus Basiliae gestis commentarius* (1450) – przedstawia dzieje soboru z perspektywy propapieskiej.

¹⁰ „Omnes hanc fidem habemus, quam nostri principes; qui si colerent idola et nos etiam coleremus et non solum papam sed Christum etiam negaremus seculari potestate urgente”, list z 28 grudnia 1443 roku do Kaspra Schlicka, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsg. von R. Wolkan, Bd. 1:

indywidualnych decyzji władców. Z pewnością były to obserwacje pisane pod wpływem konkretnych wydarzeń, na przykład zmiany stanowiska – z prosoborowego na propapieskie – Alfonsa V Aragońskiego. Pociągnęła ona za sobą dramatyczną decyzję Mikołaja Tudeschiego Panormitanusa, ucznia Franciszka Zabarelli i kardynała obediencji bazylejskiej, który, choć sercem był koncyliarystą, wykazał lojalność wobec zwierzchnika¹¹.

Jesienią 1443 roku doszło do kryzysu relacji między Eugeniuszem IV a księżętami niemieckimi i cesarzem. W listopadzie 1443 roku odbył się sejm w Norymberdze. To tam mieli się spotkać przedstawiciele Feliksa V i soboru bazylejskiego oraz Eugeniusza z cesarzem, księżętami niemieckimi i ich ambasadorami. Planowano wdrożyć, przyjęty z aprobatą jeszcze we Frankfurcie w 1442 roku, pomysł zwołania nowego soboru w celu zakończenia schizmy. Plan się nie powiódł z powodu nieobecności Fryderyka III¹², ale od tego czasu Eneasza dążył do pojednania i kilka lat później stał się jednym z głównych architektów porozumienia między zwaśnionymi stronami. Eugeniusz IV doskonale zdawał sobie sprawę z osłabienia swojej pozycji na dworze cesarza i dążył do tego, by dotrzeć do władcy dzięki zyskaniu sympatii jego najbliższych współpracowników, między innymi wspomnianego Kaspra Schlicka, zaufanego doradcy, dyplomaty i kanclerza Fryderyka III, który starał się o intratne biskupstwo Fryzyngi dla swojego brata Henryka¹³. Piccolomini wspomina o tym w omawianym tu liście do Jana Peregalla z 1 czerwca 1444 roku, podkreślając że decyzje dotyczące obsady takich stanowisk powinny być po myśli władcy. Z kolei z Eneaszowego listu z października 1443 roku do Jana Carvajala wynika, że choć Piccolomini polemizuje z racjami adresata, związanymi z soborem i papieństwem, to zobowiązuje się do przekazania Schlickowi propapistycznych argumentów kardynała. Jednocześnie staje się jego „suflerem”, wskazując na argumenty zwolenników soboru. Emily O’Brien dostrzegła w tym liście, że Piccolomini „odgrywał rolę wymagającego widza”, co czyniło go po części sojusznikiem Carvajala¹⁴. Eneasza, broniący niemieckiej neutralności, w tymże liście zauważa, że czuje się zmuszany do zabierania głosu i opowiadania się po którejś ze stron sporu, podczas gdy on wolałby milczeć, gdyż żadna z frakcji nie zasługuje na jego wysiłek retoryczny¹⁵.

Lata 1442–1445 stanowiły zatem dla Piccolominiego okres refleksji. Oczywiście był to też czas wzmożonej aktywności zawodowej na dworze Fryderyka. Eneasza, *poeta*

1431–1445, Wien 1907, list nr 108, s. 255 (dalej to wydanie jako: Wolkan I, numer listu i numer strony). Wszystkie tłumaczenia, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki tekstu.

¹¹ J. Helmrath, *Die zweite Dekade...*, s. 315.

¹² E. O’Brien, *Letters of Alliance and an Alliance of Letters: Aeneas Silvius Piccolomini, Juan de Carvajal, and the Conciliar Crisis*, „Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme” 42 (2019), no. 3 (special issue: *Situating Conciliarism in Early Modern Spanish Thought/ numéro spécial: Situer conciliarisme dans la pensée espagnole de la première modernité*), s. 80.

¹³ E. O’Brien, *Letters of Alliance...*, s. 84. Zob. list Eneasza do Henryka Schlicka z 12 stycznia 1444 roku, donoszący o pozytywnych rozstrzygnięciach jego sprawy po stronie Eugeniusza IV oraz o opozycji bazylejczyków, którzy wybrali na to miejsce Jana Grünwaldera (Wolkan I, 115, s. 275–276).

¹⁴ E. O’Brien, *Letters of Alliance...*, s. 91.

¹⁵ Wolkan I, 92, s. 209.

laureatus, dumny z przyznanego wyróżnienia i często określający siebie w listach tym mianem, przygotował wówczas wiele utworów literackich w różnych gatunkach, choć jego podstawowym narzędziem artystycznej ekspresji pozostawała epistolografia. W 1444 roku napisał *Historia de duobus amantibus*, romans opiewający dzieje relacji Kaspra Schlicka i żony Menelausa ze Sieny, Lukrecji. Prawdopodobnie w tym samym roku powstała również komedia *Chrysis*. W okresie służby dworskiej u cesarza ułożył również *Pentalogus de rebus Ecclessiae et imperii* (1443) – pięciostronny dialog dotyczący kwestii Kościoła i imperium, poświęcony edukacji list do księcia Tyrolu zatytułowany *De studiis et litteris* (1443) oraz list do Prokopiusza z Rabstein znany pod tytułem *Somnium de Fortuna* (1444). To ostatnie dzieło, a także list do Johanna von Eycha, zwany również *De miseriis curialium* (z listopada 1444 roku), w którym opisuje przygnębiające warunki pracy na dworze cesarskim oraz upokarzającą zależność ekonomiczną, są wymownym świadectwem kryzysów, zwątpienia i zniechęcenia Piccolominiego życiem dworskim, brakiem sprawczości i konfliktami. Można zatem w jego wzmożonej produkcji literackiej doszukiwać się form eskapizmu. Helmraath zauważa, że neutralność, deklarowana przez Fryderyka i państwa niemieckie, przedstawiana jest w listach Eneasza jako źródło ulgi, czas wytchnienia i refleksji, ale także niepewności i absurdalności¹⁶.

Choć w omawianych listach Piccolomini przedstawiał się jako sympatyk soboru (mówił o nim jako o „naszej sprawie”), to niewątpliwie nie był już wówczas koncyliarystą z serca. Niemniej, gdy pisał do przedstawicieli soboru, budował z nimi poczucie wspólnoty. Zarazem pragmatycznie nie pozbawiał się możliwości, jakie dawały dobre relacje z koncyliarystami. Z tego też względu jeszcze do 1446 roku ciągle posiadał prawo do urzędu sekretarza Feliksa V, choć oczywiście tylko nominalnie. Z listu do Jana Peregalla wynika, że utrzymywanie tej funkcji stanowiło dla niego zabezpieczenie, również finansowe. Z kolei pisząc na przykład do Kaspra Schlicka, którego łączyła z Eugeniuszem IV kwestia obsady biskupstwa we Fryzyndze, Eneasza wyrażał się o soborze krytycznie. Rozpoznawał więc potrzeby odbiorców swoich listów i dostosowywał się do nich, kierował się zmysłem praktycznym, przedsiębiorczością i chłodną kalkulacją.

Decyzja, aby ostatecznie odciąć się od soboru i pojednać z papieżem, dojrzała w Eneaszu latami. Jeszcze w 1440 roku sztychł z tych, którzy „zmienili front”, na przykład z Mikołaja z Kuzy we wspomnianym *Libellus dialogorum*. Tekst ten został pomyślany jako podwójny dialog – Kuzańczyka i prawnika Stefana Cacci oraz Eneasza i poety z Francji Marcina. Pierwsza część utworu to rozmowa Eneasza z Marcinem poza murami Bazylei o szczęśliwym życiu na wsi, z dala od kwestii soborowych i modlitw przy stole, druga zaś to podsłuchiwana na tymże spacerze dyskusja Mikołaja z Kuzy ze Stefanem z Cacci, dotycząca władzy w Kościele, którą wygrywa Stefan jako zwolennik soboru¹⁷. Tym samym lekki, miejscami żartobliwy tekst staje

¹⁶ J. Helmraath, *Die zweite Dekade...*, s. 345.

¹⁷ Kuzańczyk nie pozostawił dzieła Piccolominiego bez odpowiedzi, lecz udzielił jej w *Dialogus conclusus errores Amadeistarum*.

się przestrzenią polemiki eklezjologicznej. To czas, kiedy Piccolomini pełni funkcję sekretarza Feliksa V i jego zaangażowane w kwestie koncyliarystyczne jest wyraźne¹⁸.

Rzeczywistość pokazała, że w obliczu nierozstrzygniętego soboru Piccolomini mógł szukać pokoju i jedności chrześcijaństwa wyłącznie przez zwrócenie się do władzy wyższej – cesarskiej, jedynej, która była w stanie położyć kres schizmie i rozdarciu w łonie Kościoła. Jak wykazała Barbara Baldi, to zaktualizowana, uniwersalistyczna, rzec by można nawet – średniowieczna tradycja imperium, stanowiąca dla chrześcijaństwa punkt odniesienia¹⁹. Jednocześnie Eneasza, dokonując zwrotu w stronę papieżstwa, odwoływał się do żywej w swojej rodzinie tradycji gibelinów²⁰.

Adresaci i bohaterowie listów

Analizowane listy mają różnych adresatów. Dwa z nich zostały skierowane do pisarza soboru bazylejskiego i Feliksa V Jana Peregalla²¹, ostatni zaś do kardynała obediencji bazylejskiej, kastylijskiego teologa i historyka soboru Jana z Segowii²². Określenie

¹⁸ F. Nagel, *Der belehrte Lehrer. Nicolaus Cusanus und Enea Silvio Piccolomini*, w: *Enea Silvio Piccolomini: Uomo di lettere e mediatore di culture; Atti del Convegno Internazionale di Studi Basilea, 21–23 aprile 2005*, a cura di M.A. Terzoli, Basel 2006, s. 35–54; W. Baum, *Nikolaus von Kues und Enea Silvio Piccolomini – eine Humanistenfreundschaft?*, w: *Cusanus zwischen Deutschland und Italien (Akten der Kongresses Grabmann Institut München Universität, Como, Villa Vigoni, 28 März – 2 April 2001)*, hrsg. von M. Thurner, Berlin 2003, s. 315–338.

¹⁹ B. Baldi, *Un umanista alla corte di Federico III. Il "Pentalogus" di Enea Silvio Piccolomini*, „Cahiers d'études italiennes” 13 (2011), s. 162.

²⁰ *Ibidem*, s. 163.

²¹ Jan Peregallo (Giovanni Peregallo) – magister *artium*, pisarz soboru w latach 1435–1444, w latach 1432–1447 posiadał beneficjum w Como. Opowiedział się po stronie Feliksa V i pracował w kancelarii antypapieża, zob. J. Dephoff, *Zum Urkunden- und Kanzleiwesen des Konzils von Basel*, Hildesheim 1930 (*Geschichtliche Darstellungen und Quellen*, 12), s. 85; *Repertorium Officiorum Romane Curie*, ed. T. Frenz, <https://www.geku.uni-passau.de/histhw/forschung/rorc> (dostęp: 31.01.2024).

²² Jan z Segowii (Juan de Segovia, ok. 1393 – 24 maja 1458) był pochodzącym z Kastylii hiszpańskim teologiem, który zasłynął jako prominentny działacz soboru bazylejskiego. Był archidiaconem w Villaviciosa, kanonikiem w Toledo i profesorem teologii na Uniwersytecie w Salamance. Począwszy od 1432 roku, posłował na sobór z ramienia króla Jana II Kastylijskiego i Uniwersytetu. Wraz z trzydziestoma dwoma innymi teologami wybrał antypapieża Feliksa V, który w niecały rok później mianował go kardynałem. W 1449 roku zrezygnował z kapelusza kardynalskiego, zamieszkał w Aiton i działał na rzecz porozumienia i dialogu między islamem a chrześcijaństwem. Był autorem dziejów soboru bazylejskiego, spisanych w latach 1449–1453 (*Historia gestorum generalis synodi Basiliensis*). Jego koncyliaryzm był koncyliaryzmem zaangażowanym, nie teoretycznym, dlatego, jak się zdaje, do końca życia był przeświadczony o słuszności podjętych przez sobór kroków. Por. U. Fromherz, *Johannes von Segovia als Geschichtsschreiber des Konzils von Basel*, Basel–Stuttgart 1960; B. Hernández Montes, *Biblioteca de Juan de Segovia: Edición y comentario de su escritura de donación*, Madrid 1984; J.S. Madrigal Terrazas, *El pensamiento eclesial de Juan de Segovia*, Madrid 2004; T. Prügl, *Herbst des Konziliarismus? Die Spätschriften des Johannes von Segovia*, w: *Das Ende des konziliaren Zeitalters (1440–1450). Versuch einer Bilanz (Schriften des Historischen Kollegs, 86)*, hrsg. von H. Müller, E. Müller-Luckner, München 2012, s. 153–174; A. Rivera García, *Humanismo, representación y angelología. El conciliarismo de Juan de Segovia*, w: *La primera escuela de Salamanca (1406–1516)*, coord. C. Flórez Miguel, M. Hernández Marcos, R. Albares Albares, Salamanca 2012, s. 95–113; A.M. Wolf, *Juan de Segovia and the Fight for Peace: Christians and Muslims in the Fifteenth Century*, Notre Dame 2014; J.D. Mann, *Alfonso de*

relacji Eneasza z adresatami jest kluczowe dla rozpoznania charakteru i funkcji tych listów. Piccolominiego, jak wynika z listu, łączyły z Janem z Segowii stosunki poprawne, ale z pewnością nie kordialne, takie jak z Janem Peregallem, który był nie tylko zwolennikiem soboru, lecz także rodakiem przyszłego papieża. W listach Piccolominiego można wyraźnie dostrzec, że szczególną sympatią otaczał ludzi pochodzących z Półwyspu Apenińskiego, którzy współdzielili z nim doświadczenia kulturowe. W liście do Peregalla widoczne są elementy, które wskazują na poczucie szerszej wspólnoty intelektualnej i emocjonalnej. Różnice można też zauważyć na płaszczyźnie elementów kompozycyjnych, takich jak pozdrowienie (*salutatio*) czy w formule kończącej list (*clausio*). W listach do Peregalla pojawiają się wyrażenia nacechowane emocjonalnie, w liście zaś do hiszpańskiego teologa – wyrazy szacunku oraz zwroty grzecznościowe wskazujące na dostojność adresata. Wprawdzie na ręce obu odbiorców Eneasza przekazuje podziękowania Franciszkowi da Fusce za przesłanie książki Antoniego Loschi²³, ale to z Peregallem snuje plany na przyszłość, wyrażając pragnienie, by ostatecznie lata życia spędzili razem w Italii. Elementami przyjaźni są również: dzielenie się emocjami, takimi jak smutek, ból, niepokój i współczucie, które towarzyszą Eneasza w związku z uwięzieniem Wawrzyńca z Rotelli, troska, jaką otacza adresata, tęsknota do wspólnych chwil, pozdrowienia kierowane za jego pośrednictwem do wspólnego grona przyjaciół oraz zapewnienia związane z dobrym samopoczuciem²⁴. Najszerze pole do badania afektów daje drugi z omawianych list do Jana Peregalla, napisany pod wpływem impulsu związanego z uwięzieniem Wawrzyńca. Daje on wgląd w emocje Piccolominiego i pozwala dostrzec, w jaki sposób przyszedł papież buduje napięcie u odbiorcy. Chodzi o udratyzowanie opowieści w czasie terażniejszym. Eneasza wplata w tok wywodu wypowiedzi w formie mowy niezależnej – czy to Polaków, którzy żądają od Wawrzyńca zwrotu pieniędzy, czy Aleksandra Mazowieckiego, który do końca swojego życia odznaczał się lekkomyślnym optymizmem, czy nawet słowa kaznodziei, który głosił kazanie na pogrzebie księcia. Efekt artystyczny, który osiąga Piccolomini, pozwala na włączenie odbiorcy w tok zdarzeń i uczynienie go, w sposób pośredni, ich świadkiem i uczestnikiem.

Madrigal and Juan de Segovia: Some Conciliar Common (and Contested) Places, „Renaissance and Reformation/ Renaissance et Réforme” 42 (2019), no. 3 (special issue: *Situating Conciliarism in Early Modern Spanish Thought/ numéro spécial: Situer conciliarisme dans la pensée espagnole de la première modernité*), s. 45–72.

²³ Piccolomini już w lipcu 1443 roku pisał z Wiednia właśnie do tego włoskiego teologa, dziękując mu za przesłane komentarze do jedenastu mów Cicerona *Inquisitio artis in orationibus Ciceronis* Antoniego Loschi (Wolkan I, 62, s. 162).

²⁴ Znaczna część tych motywów jest charakterystyczna dla konwencji gatunkowej listu, zwłaszcza w ich humanistycznej odmianie, co stanowi osobny problem badawczy. Zob. B.P. McGuire, *Friendship and Community*, 2nd ed., New York 2010; *Friendship in Medieval Europe*, ed. by J. Haseldine, Sutton 1999; *Friendship in the Middle Ages and Early Modern Age*, ed. by A. Classen, M. Sandige, Berlin 2010; C.J. Mews, N. Chiavaroli, *The Latin West*, w: *Friendship: A History*, ed. by B. Caine, London 2014, s. 73–110; B. Milewska-Ważbińska, *Przyjaźń humanistów – wzorce, postawy, ekspresja literacka*, w: *Humanizm polski. Długie trwanie – tradycje – współczesność*, red. A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, współpr. W. Pawlak, Warszawa 2009, s. 63–74; W. Pawlak, *Przyjaźń uczonych*, w: *Przyjaźń w kulturze staropolskiej*, red. A. Czechowicz, M. Trębska, Lublin 2013, s. 65–79.

Płaszczyzną porozumienia między Peregalem a Piccolominim są też finanse – obaj utyskują w korespondencji na brak funduszy oraz liczą na korzyści, jakie przyniosą im kolejne podejmowane wspólnie wysiłki. Sobór bazylejski działał w ciągłym napięciu finansowym, dlatego wśród osób w niego zaangażowanych widać spowodowany tym wyraźny niepokój oraz nieustanne zabiegi podejmowane na rzecz poprawy własnego bytu. Ten przyziemny wymiar był jednym z istotniejszych czynników – również w życiu Piccolominiego – mających wpływ na powrót koncyliarystów na łono Rzymu. Z innych listów wyłania się szerszy obraz relacji przyszłego papieża z Peregalem, opartej na fundamentach podobnej wrażliwości. Na przykład w kierowanym do Jana liście z maja 1443 roku Eneasza oddaje się, na prośbę przyjaciela, krótkim rozważaniom filozoficznym na temat wartościowego życia i udziela mu w związku z tym porad w duchu chrześcijańskiego stoicyzmu²⁵.

List do Jana z Segowii z 6 czerwca 1444 roku, w porównaniu z listami do Pegeralla, ma bardziej pragmatyczny i perswazyjny charakter. Przekaz dotyczący osobistych odczuć Piccolominiego został w nim ograniczony na rzecz zestawu faktów i opinii. Cel tego listu został określony w części wstępnej, a jest nim przekazanie informacji o najnowszych wydarzeniach, które mają sprawić, że Jan z Segowii będzie uważniej i skuteczniej zarządzał sprawami soborowymi. Pseudokardynał był jednym z filarów schizmy bazylejskiej, cieszył się dużym szacunkiem wśród ojców soborowych oraz miał dostęp do ucha antypapieża. Piccolomini liczył więc na siłę perswazyjną swojego listu, w nadziei, że wersja zdarzeń, którą przedstawił Janowi z Segowii, będzie miała wpływ na jego decyzje i przedsięwzięte przez niego następne kroki. Pisząc więc ze szczegółami o uwięzieniu Wawrzyńca z Rotelli, oczekiwał interwencji hiszpańskiego teologa oraz chciał w nim wzbudzić niechęć zwłaszcza do Polaków z rodziny kardynalskiej Aleksandra, a szczególnie do Marka Bonifilego, odmalowanego w liście w czarnych barwach jako przebiegłego, pazernego i dwulicowego inicjatora uwięzienia Wawrzyńca. Piccolomini wprawdzie wyrażał się z uznaniem o zdolnościach oratorskich katalońskiego koncyliarysty, ale zauważał, że mogą one w sprawach soborowych przynieść więcej szkody niż pożytku. W tym liście przyszły papież przedstawiał również szerszą ocenę działalności księcia Aleksandra jako posła soboru – jest to ocena krytyczna²⁶. Piccolomini zwracał uwagę, że nadzieje pokładane w wiedeńskiej działalności patriarchy Akwilei i jego akolitów na rzecz soboru się nie ziściły, a wręcz przyniosła ona skutek odwrotny, to znaczy sympatie prosoborowe wśród wiedeńskich elit i wiernych zdecydowanie zmaleły.

W korespondencji Eneasza nie tylko rozpoznaje potrzeby adresatów, ale przede wszystkim dostosowuje do nich zakres i sposób przekazywania informacji. W liście do Jana z Segowii przedstawia się jako myśliciel zatroskany o dobro soboru, który

²⁵ Wolkan I, 54, s. 152–153.

²⁶ Kontekstem tej wypowiedzi jest list hiszpańskiego pseudokardynała do Eneasza z 15 kwietnia 1443 roku. W tymże liście Jan z Segowii wspominał, że o sprawach soborowych doskonale są poinformowani zarówno patriarcha Akwilei, jak i jego najbliżsi współpracownicy, oraz podkreślał znaczenie zaangażowania poety w sprawy koncyliarystyczne (Wolkan I, 50, s. 147–148).

pragnie swoimi wskazówkami przyczynić się do zmian i skłonić (*flectere*) odbiorcę do przedsięwzięcia odpowiednich kroków. Raportując pseudokardynałowi przebieg zdarzeń z początku czerwca 1444 roku, wskazuje jednoznacznie na ich ofiarę (Wawrzyńca) oraz na niecne knowania Polaków i Bonifilego. W listach do Peregalla z kolei mamy do czynienia z gwałtowną zmianą rejestru emocjonalnego. W pierwszym liście Eneasza donosił bowiem o bieżących sprawach politycznych, pisał o problemach zdrowotnych księcia Aleksandra, wspominał wspólnych przyjaciół, kalkulował opłacalność podjętych działań itd. Jest to zatem typowy list, który ma być „rozmową między nieobecnymi”. Drugi list, pisany dwa dni później, powstał pod wpływem oburzenia niespodziewanymi konsekwencjami śmierci patriarchy Akwilei, jego celem było zaś podzielenie się z troskami i napięciem towarzyszącym tej sytuacji, a także wzbudzenie współczucia dla Wawrzyńca.

Postacią zespalałą tematycznie te trzy listy jest Aleksander, książę mazowiecki, biskup Trydentu i patriarcha Akwilei obediencji bazylijskiej²⁷. Jego wybór na trydenckie biskupstwo w 1423 roku podyktowany był względami dyplomatycznymi i miał załagodzić spór polityczny²⁸, sam książę bowiem, przeznaczony od lat dziecięcych do stanu duchownego, nie odznaczał się przesadnym zaangażowaniem religijnym. Jak zauważa Alfred A. Strnad, nowemu biskupowi języki i zwyczaje poddanych były nieznanne i takimi pozostały przez całe jego życie²⁹. Nie znał zresztą nie tylko włoskiego. Jak podkreśla Jan Władysław Woś, również łacina stanowiła dla niego wyzwanie³⁰, choć braki w elementarnej wiedzy nie przeszkodziły mu między innymi zostać rektorem krakowskiej wszechnicy. Wierni diecezji trydenckiej apelowali do Habsburgów, aby usunęli księcia z biskupiego urzędu – w sporządzonym w 1436 roku rejestrze przewinień Aleksandra, dołączonym do skargi kierowanej do hrabiego Tyrolu, umieszczono oskarżenia biskupa o faworyzowanie Polaków, spółkowanie z kobietami, łapówkarstwo, fałszerstwa, łamanie praw itp.³¹ W 1434 roku biskup wyraził chęć ożenku, za co strofował go nie kto inny jak jego wuj, Władysław Jagiełło³². To Jagiełło skierował do Trydentu, jako towarzysza w wyprawie księcia, Stanisława Sobniowskiego³³, być może w nadziei, że ten uczony, wraz z innymi doradcami, pomoże

²⁷ L. Bąkowski, *Książę Aleksander, biskup trydencki*, „Przegląd Powszechny” 16 (1913), s. 1–34, 129–163; K. Piotrowicz, *Aleksander (1400–1444), książę mazowiecki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Kopczyński, Kraków 1935, s. 64–65.

²⁸ O okolicznościach, w których polski książę został biskupem Trydentu, szeroko pisze Jan Władysław Woś (m.in. *Alessandro di Masovia vescovo-principe di Trento (1423–1444). Un profilo introduttivo. Nuova edizione riveduta e ampliata*, Pisa 1994; *idem, Aleksander Mazowiecki – biskup trydencki (1423–1444)*, „Saeculum Christianum” 6 (1999), nr 2, s. 17–31).

²⁹ A.A. Strnad, *Alessandro di Masovia e il concilio di Basilea: contributi, per la ricostruzione dell'attività di un prelado conciliare polacco*, „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 71 (1992), s. 10.

³⁰ J.W. Woś, *Aleksander Mazowiecki...*, s. 18.

³¹ *Ibidem*, s. 25.

³² *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae (1376–1430)*, coll. A. Prochaska, Kraków 1882 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, 6), Appen. dok. nr 41, s. 1067; J.W. Woś, *Aleksander Mazowiecki...*, s. 26.

³³ W 1423 roku udał się do Trydentu wraz z księciem Aleksandrem, gdzie uzyskał szereg intratnych beneficjów. Był kanclerzem księstwa Trydentu, otrzymał również kanonię trydencką i prebendę mniejszą, a w 1425 roku książę utworzył dla niego prepozyturę, do której pozyskał środki z likwidacji klasztoru

Aleksandrowi uporać się z powierzonym mu zadaniem, do którego niewątpliwie nie miał żadnych predyspozycji³⁴. Marian Wolski uważał, że Sobniowski był powiernikiem Aleksandra i jego szczególnym przyjacielem³⁵, choć wydaje się, że takie ujęcie tej relacji stanowi pewne uproszczenie.

Aleksander obdarzał przywilejami kościelnymi bliskich współpracowników oraz ludzi, z którymi dzielił zapatrywania, nawet jeśli wiązało się to z łamaniem prawa kanonicznego. Beneficjentem takiego sposobu działania biskupa był również Eneas, który otrzymał od Aleksandra kanonię trydencką³⁶, stanowiącą przez wiele lat jedno z jego głównych źródeł utrzymania³⁷. Jak wiadomo, Piccolomini nie był w tym czasie osobą duchowną, więc korzystanie przez niego z beneficjów kościelnych budziło sprzeciw, jednakże wówczas jeszcze Eneas nie protestował i nie podkreślał, że jest to działanie wbrew prawu. Zaprotestuje dopiero wtedy, kiedy Aleksander przekazuje na łożu śmierci swoje uprawnienia posła *de latere* Markowi Bonifilemu; wówczas będzie podkreślał nielegalny tryb sukcesji pełnomocnictwa. 5 kwietnia 1443 roku Aleksander otrzymał bowiem od soboru listy uwierzytelniające, na mocy których został legatem *de latere* do cesarza rzymskiego i króla polskiego³⁸. Było to posunięcie, jak się wówczas zdawało, rozsądne ze strony bazylijczyków, przynajmniej w założeniach. Po pierwsze, Aleksander miał stanowić przeciwwagę dla działań kardynała Juliana Cesariniego, który prowadził na tych terenach agitację na rzecz papieżstwa. Działalność księcia była jednak w tym zakresie ograniczona ze względu na jego brak umiejętności dyplomatycznych i retorycznych. W liście Eneasza do Ludwika z Arles (październik 1443) jest mowa o dyskusji Aleksandra z Cesarinim, podczas której, gdy księciu zabrakło argumentów werbalnych, zaatakował papieskiego legata fizycznie, gdyż bardziej ufał sile swoich pięści niż słów³⁹. Po drugie zaś, wierzono, że Aleksander, połączony więzami krwi z Jagiellonami i Habsburgami (siostra księcia, Cymbarka, była matką Fryderyka III), będzie miał realny wpływ na politykę

benedyktynów, wbrew woli zakonników, co rodziło potem wiele problemów. W 1450 roku Piccolomini starał się – bezskutecznie – ze względu na dziesięcioletnią nieobecność Sobniowskiego w Trydencie namówić go na rezygnację z prepozytury. Od 1440 roku Sobniowski przebywał w Polsce, a zatem już na cztery lata przed śmiercią Aleksandra nie znajdował się w jego najbliższym otoczeniu (zob. M. Wolski, *Sobniowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 537–539). Niewykluczone, że to z postacią Sobniowskiego i jego pracą na rzecz Aleksandra należałoby łączyć powstanie tzw. *Wokabularza trydenckiego* (zob. B. Kaczyńska, *Wokabularz trydencki jako przykład leksykografii średniowiecznej*, „*Studia Zródłoznawcze*” 57 (2019), s. 47–97).

³⁴ Zob. mowę, być może autorstwa Stanisława ze Skarbimierza, wygłoszoną z okazji objęcia przez Aleksandra w 1422 roku godności rektora krakowskiej wszechnicy; autor podkreśla zarówno silny charakter księcia, jak i jego zamiłowanie do życia towarzyskiego (J.W. Woś, *Alessandro di Masovia...*, s. 113–122).

³⁵ M. Wolski, *Sobniowski Stanisław*, s. 12.

³⁶ Otrzymał ją, wraz z Wawrzyńcem z Rotelli, po Janie Moszyńskim, synu Andrzeja, który zmarł w 1439 roku.

³⁷ R. Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków w pismach Eneasza Sylwiusza Piccolominiiego (papieża Piusa II)*, Warszawa 2014 (Fasciuli Historici Novi, 14), s. 51, przyp. 148.

³⁸ Zob. listy Jana z Segowii z 15 kwietnia i Mikołaja Amidano z Cremony 18 maja (Wolkan I, 50, s. 147–148; Wolkan I, 56, s. 154–155).

³⁹ Wolkan I, 86, s. 203. Z tego listu wynika, że już jesienią 1443 roku patriarcha Akwilei został złożony ciężką chorobą i nie był w stanie samodzielnie się poruszać.

prokoncyliarystyczną obu władców, zwłaszcza że zarówno Polska, jak i księstwa niemieckie formalnie proklamowały neutralność wobec konfliktu soboru i papieża Eugeniusza IV. Pobyt Aleksandra w Wiedniu wiązał się również z cesarską protekcją – to dzięki Fryderykowi otrzymał on urząd prepozyta w Wiedniu, co miało go chronić przed Wenecjanami⁴⁰. Aleksander cieszył się w Wiedniu uznaniem na tyle, że pozwalano mu nawet nosić kardynalski kapelusz. Do tych okoliczności Eneasza nawiązuje w liście do Jana Peregalla, mówiąc o braku zgody na pochówek patriarchy wraz z kardynalskimi insygniami, których nie odmawiano mu za życia. Inicjatywy prokoncyliarystyczne, które podejmował w Wiedniu Aleksander, zostały ocenione przez Piccolominiego negatywnie, zauważał on bowiem, że działalność księcia jako legata szkodziła interesom soboru.

Do drugiego listu skierowanego do Jana Peregalla zostało dołączone epitafium na cześć zmarłego patriarchy Akwilei. Jego tekst otrzymał dwie redakcje samego Piccolominiego⁴¹. Eneasza, korzystając z bogatej antycznej tradycji gatunku, przygotował utwór napisany z perspektywy zmarłego (*ego iaceo*), który zwraca się do przechodniów z pouczeniem dotyczącym przemijania i ulotności ziemskich zaszczytów (motyw *vana gloria*). Poeta wykorzystuje również motyw wanitatywny, kiedy mówi o losach doczesnych szczątków księcia, które są pokarmem dla robactwa, oraz końcowy topos ze wskazówką dla odbiorców, aby żyli pobożnie. W tekście epitafium pojawia się również naturalistyczny motyw obiegu materii w przyrodzie, w którym śmierć staje się początkiem życia – zmarłe ciało „rodzi” inne ciała. Jest to typ epitafium świeżego (*recens*), które zawiera *cursus honorum*, a więc przedstawienie urzędowej kariery zmarłego⁴². Piccolomini wymienia pełnione przez Aleksandra funkcje oraz przysługujące mu tytuły, z tym że pierwsza, obszerniejsza redakcja zawiera również wyliczenie godności nadanych mu przez sobór, druga zaś je niemal w całości pomija. W wersji pierwotnej pojawia się miasto – Wiedeń, którego prepozytem został Aleksander, a także ważni członkowie rodziny księcia, przede wszystkim Fryderyk III oraz jego matka (siostra Aleksandra, Cymbarka Jagiellonka), a także książę Albrecht VI Habsburg, którego zmarły wzywa do modlitwy za swoją duszę. Pierwsza redakcja epitafium pozwala również na określenie daty urodzin biskupa Trydentu, czyli przed 2 czerwca 1400 roku. Skróty dokonane w wersji drugiej obejmują przede wszystkim usunięcie zwrotów do króla Fryderyka i księcia Albrechta oraz informacji o funkcji wiedeńskiego prepozyta i soborowej legacji. Te zmiany były interpretowane przez badaczy rozmaicie, głównie jako „odcięcie się” Piccolominiego od soborowej

⁴⁰ W 1438 roku, by uwolnić Trydent od nacisków i wpływów tyrolskich Habsburgów, zawarł sojusz z Filipem Marią Viscontim, księciem Mediolanu. Przymierze to nie przyniosło Aleksandrowi żadnej konkretnej korzyści, a tylko wplątało Trydent w latach 1440–1441 w wojnę z Wenecją, sam zaś książę mazowiecki opuścił własne biskupstwo i szukał protekcji u swojego siostrzeńca.

⁴¹ O czasie powstania obu wersji i o powodach przeredagowania przez Piccolominiego tekstu szerzej: L. Bąkowski, *Książę mazowiecki...*, s. 157; I. Zarębski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami*, Kraków 1939, s. 33; R. Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków...*, s. 72–74.

⁴² S. Zabłocki, *Epitafium*, w: *Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze, renesans, barok)*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej i E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 1990, s. 216–217.

przeszłości⁴³. Michael von Cotta-Schönberg twierdził, że pierwsza wersja epitafium jest do pewnego stopnia pozytywna, druga zaś, poprawiona, zdecydowanie negatywna⁴⁴. Zdaje się jednak, że obie wersje mają zbliżoną wymowę, a usunięte fragmenty tylko po części dotyczą schizmy, w którą zaangażowany był książę Aleksander. Do mało wiarygodnych należy zaliczyć hipotezy, że Piccolomini próbował zatrzeć w pamięci potomnych relacje Fryderyka i księcia Albrechta ze swoim niesławnym żynem⁴⁵. Epitafia są formą upamiętnienia Eneaszewego mecenasa, a także dowodem na to, że w opinii Piccolominiego niewiele dało się powiedzieć dobrego o samym Aleksandrze. Gdy spojrzymy na utwory żałobne, które wyszły spod jego pióra, między innymi dla innych bazylejczyków (np. utwór po śmierci Juliana Rzymianina⁴⁶, a zwłaszcza na cześć Ludwika Pontana⁴⁷) czy przedstawicieli wyższego duchowieństwa (np. arcybiskupa Mediolanu i znakomitego humanisty Franciszka Piccolpassa⁴⁸), dostrzeżemy, że nie ma w utworze dla Aleksandra Mazowieckiego żadnych informacji o jakichkolwiek zasługach czy cnotach zmarłego, choć w innych tekstach upamiętniających zwolenników soboru pojawiały się choćby szczątkowe informacje o ich osobistych przymiotach. Zakończenie epitafium jednoznacznie wskazuje w obu wersjach, że nadzieja na zbawienie księcia, przypuszczalnie ze względu na jego tryb życia, nie jest wielka.

Analizując okoliczności powstania tego epitafium, Rafał Ojrzyński zauważał: „były to słowa napisane pod wrażeniem śmierci przyjaciela, u którego boku, a właściwie łoża śmierci, spędził w minionych miesiącach Eneasza wiele czasu”⁴⁹. Ten wniosek jest, jak się zdaje, zbyt daleko idący, zarówno jeśli chodzi o wielomiesięczne czuwanie przy łożu śmierci, jak i kwestię przyjaźni czy robiącej wrażenie na Piccolominim

⁴³ Zob. podsumowanie w: R. Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków...*, s. 72–74.

⁴⁴ *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*, ed. and trans. by M. von Cotta-Schönberg, vol. 3: 1444 (nos. 111–165), preliminary edition 2023, s. 191, przyp. 7 (<https://hal.science/hal-04104858v2>, dostęp: 31.01.2024).

⁴⁵ R. Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków...*, s. 73–74.

⁴⁶ Julian, który stał się ofiarą zarazy dziesiątkującej mieszkańców Bazylei latem 1439 roku, jest w epitafium przedstawiony jako błędzący grzesznik: poświęcił życie na zabiegi o dobra i przyjemności doczesne, ale ciągle ma szansę na zbawienie. Z kolei w *De gestiis* Piccolomini opisał jego okoliczności śmierci i wspominał na łączącą ich zażyłość (*Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp. II carmina*, edidit commentarioque instruxit A. van Heck, Città del Vaticano 1994, XXVI (50), s. 84; Aenas Sylvius Piccolominus (Pius II), *De gestis concilii Basiliensis Commentariorum libri II*, ed. and transl. by D. Hay, W.K. Smith, Oxford 1992), s. 196.

⁴⁷ Ludwik Pontano, wybitny włoski jurysta i jeden z najważniejszych przedstawicieli soboru bazylejskiego, zmarł podczas zarazy w 1439 roku w Bazylei, w wieku zaledwie trzydziestu dwóch lat. Napisane przez Piccolominiego na jego cześć epitafium, wyrażające przede wszystkim żal i wskazujące na liczne przymioty charakteru zmarłego, doczekało się, podobnie jak epitafium na cześć księcia Aleksandra, dwóch redakcji (*Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp. II carmina*, XXVII (51), s. 85–86).

⁴⁸ Epitafium, napisane po śmierci w 1443 roku Piccolpassa, tak samo jak tekst upamiętniający mazowieckiego księcia, zawiera *cursus honorum*, ale zakończenie tekstu ma wymowę pozytywną – poeta wyraża w nim bowiem przekonanie o dostąpieniu przez arcybiskupa zbawienia, całość zaś wieńczy myśl: „Śmierć uwalnia człowieka od trosk i czyni go szczęśliwym, jeśli wcześniej [jego] życie było pobożne i godne” („mors hominem curis soluit redditque beatum,/ si pia precedens uita decensque fuit”, *ibidem*, XXIX (53), s. 88, w. 11–12).

⁴⁹ R. Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków...*, s. 70–71.

śmierci patriarchy Akwilei. Przyszły papież był wytrawnym graczem politycznym, a jego twórczość artystyczna służyła mu do uzyskiwania korzyści, w tym również od księcia Aleksandra. Siostrzeniec Jagiełły, niewykazujący się ponadprzeciętną inteligencją, wymagający wobec innych, a jednocześnie folgujący swoim zachciankom, cieszył się autorytetem wśród bazylijczyków tylko dzięki rodzinnym koneksjom, a nie osobistym zaletom. Dla człowieka takiego jak Piccolomini – ambitnego, elokwentnego, o dużym zmyśle dyplomatycznym – obserwacja tego, jak układają się losy ludzkie w oderwaniu od predyspozycji i umiejętności danego człowieka, musiała być szczególnie dotkliwa⁵⁰. Nie ulega również wątpliwości, że pozostawanie wśród zwolenników soboru, którego prominentnym przedstawicielem był ktoś taki jak biskup Trydentu, było dla Eneasza źródłem frustracji, zniechęcenia i zażenowania⁵¹. Piccolomini, pisząc o księciu, nie odnosił się do jego indywidualnych atutów ani wyjątkowych cech charakteru. Trudno dostrzec w rozproszonych w różnych tekstach uwagach na temat Aleksandra – poza konwencjonalnymi, grzecznościowymi sformułowaniami – osobistą sympatię i szacunek Sieneńczyka wobec duchownego. Wręcz przeciwnie, na przykład w omawianym liście do Jana z Segowii nazwał pseudokardynała człowiekiem tępym (*fatuus*), dla którego dobre rady nie mają znaczenia⁵². Obecność przyszłego papieża przy łożu Aleksandra miała więc wymiar przede wszystkim pragmatyczny – w listach do Jana z Segowii i Jana Peregalla mowa jest o beneficjach w Trydencie i patriarchacie Akwilei, które posiadają lub na które liczą Piccolomini, Peregallo i Wawrzyniec z Rotelli. Ponadto, jako że ksiączę był bliskim krewnym Fryderyka III, możliwe że zadaniem Eneasza było monitorowanie stanu patriarchy w celu informowania władcy. Postać Aleksandra będzie się przewijała w dalszej twórczości przyszłego papieża – na przykład w napisanym w latach 1445–1447 dziele *De viris illustribus* wspominał o okolicznościach śmierci pseudokardynała, przy czym twierdził, że zmarł on z powodu pijaństwa i wierzył bardziej znachorce niż lekarzom⁵³.

⁵⁰ W opinii Antonia Stäublego Piccolomini był „wyrafinowanym patrycjuszem tokańskim, który nie mógł znieść ordynarnej wulgarności wielu kolegów z kancelarii cesarskiej w Wiedniu” (A. Stäuble, *Un dotto esercizio letterario: la commedia “Chrysis” di Enea Silvio Piccolomini nel quadro del teatro umanistico del Quattrocento*, w: *Enea Silvio Piccolomini Papa Pio II. Atti del Convegno per il quinto centenario della morte e altri scritti*, a cura di D. Maffei, Siena 1968, s. 287). Niewątpliwie, uwaga ta może się odnosić nie tylko do innych pracowników kancelarii, lecz także zwolenników soboru.

⁵¹ Z grona zwolenników koncyliaryzmu, pod wpływem różnych czynników, odpływało coraz więcej przedstawicieli elity intelektualnej, co też nie pozostawało bez znaczenia, jeśli chodzi o Eneasza stosunek do schizmy. Zob. również M. Watanabe, *Authority and Consent in Church Government: Panormitanus, Aeneas Sylvius, Cusanus*, „Journal of the History of Ideas” 33 (1972), no. 2, s. 229. W liście z 31 sierpnia 1443 roku do Juliana Cesariniego Kasper Schlick podkreślał, że sobór stanowił głównie przedmiot żartów (*materia joci*), oraz szydził z tych, którzy musieli wybierać między górnolotnymi ideałami koncyliarystycznymi a przyziemnym napełnieniem własnej sakiewki (*Der Briefweschel des Eneas Silvius Piccolomini*, Abteilung 1: *Briefe aus der Laienzeit (1431–1445)*, Bd. 2: *Amtliche Briefe*, hrsg. von R. Wolkan, Wien 1909, list nr 37, s. 74).

⁵² Eneasza używa określenia *fatuus*, nie zaś *stultus*, gdyż to określenie niesie ze sobą inną informację. Na przykład u św. Tomasza *stultitia* różni się od *fatuitas* tym, że tępota pozbawia człowieka zmysłu duchowego, a człowiek tępy jest pozbawiony możliwości sądzenia (S. Th. II-II, q. 46, a. 1, co.).

⁵³ “Ubi ex nimia potatione morbum contrahens, dum plus mulierculae cuidam quam medicis credit, vitam amisit” (*Enea Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De viris illustribus*, edidit commentarioque instruit A. van Heck, Città del Vaticano 1991, s. 28. Zob. R. Ojrzyński, *Obraz Polski i Polaków...*, s. 75–76).

Przy łożu umierającego księcia czuwali, jak pisze Piccolomini, przede wszystkim Polacy oraz kilku innych przedstawicieli duchowieństwa należących do rodziny pseudokardynała. Wśród nich byli dwaj koncyliarzyści na służbie soboru. To Katalończyk, profesor teologii Marek Bonifili, który zasłynął wielce udanym poselstwem soborowym do Polski w 1440 roku, i Wawrzyniec z Rotelli, Włoch, który pracował w kancelarii soboru. Zarówno Marek, jak i Wawrzyniec byli kolektorami soborowego deputatu do spraw reformy. I to właśnie pieniądze stały się zarzewiem konfliktu między Markiem i Polakami a Wawrzyńcem.

Postać Marka Bonifilego nie stanowiła do tej pory przedmiotu szczegółowych studiów⁵⁴. Był on profesorem teologii, autorem kazań, przez kilka lat pełnił posługę kapłańską, kaznodziejską i edukacyjną w Perpignan. W 1438 roku przybył do Bazylei jako poseł Alfonsa Aragońskiego, brał udział w opracowaniu dogmatu o Niepokalanym Poczęciu, przyjętym już po depozycji Eugeniusza IV, 17 września 1439 roku. W 1440 roku udał się wraz z Dzierławem z Borzymowa, Stanisławem z Sobniowa i Wilhelmem de Balmy do Polski, aby pozyskać przychyłność króla, uniwersytetu i duchowieństwa dla spraw soborowych. Wspólne poselstwo z zaufanym człowiekiem księcia, Sobniowskim, zbliżyło Bonifilego do środowiska pseudokardynała. Sobniowski od 1440 roku przebywał głównie w Polsce, Bonifili zaś podróżował do Bazylei, Lozanny i Polski, skąd przywiózł między innymi kapelusze kardynalskie dla Zbigniewa Oleśnickiego i Wincentego Kota. Po opowiedzeniu się przez króla Alfonsa po stronie papieża (1443) Bonifili pozostał na służbie soboru, a więc podjął odmienną decyzję niż wspomniany wyżej Panormitanus. W 1444 roku przebywał w bliskim otoczeniu Aleksandra Mazowieckiego. Niewątpliwie cieszył się zaufaniem księcia, skoro to jemu właśnie patriarcha Akwilei powierzył swoje uprawnienia legata *de latere*.

Piccolomini po raz pierwszy spotkał Marka Bonifilego w Bazylei. Wspomniał o nim w *De gestis concilii Basiliensis commentariorum libri II*. Opisując dni przed konklawe, które wybrało Amadeusza Sabaudzkiego na antypapieża, nadmienił o kazaniu, które Marek wygłosił 30 października 1439 roku w Bazylei⁵⁵. Nazwał tam Bonifilego teologiem o niezwykłej pamięci (*insignis memoriae theologus*⁵⁶). W 1450 roku zaś, donosząc kardynałowi Oleśnickiemu o spotkaniu z Janem Długoszem w Wiener Neustadt, Piccolomini napomknął, że polskiemu posłowi towarzyszył również

⁵⁴ Rozproszone informacje na temat Bonifilego można znaleźć w studiach: J. Fijałek, *Mistrz Jakób z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie Soboru Bazylejskiego*, t. 1–2, Kraków 1900–1902; L. Grosse, *Stosunki Polski z soborem bazylejskim*, Warszawa 1885; J. Rubió i Balaguer, *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Montserrat 1984; M. Vilallonga, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona 1993; O. Catalán Casanova, *La predicació cristiana a la Catalunya baixmedieval. Un instrument de transformació cultural entre oralitat, escriptura, imatge, narració, música i teatre*, Barcelona 2013 (praca doktorska). Szczegóły biograficzne podają za: L. Grzybowska, *Kataloński teolog i kaznodzieja Marek Bonifili (zm. 1453) i jego kontakty z polskim środowiskiem intelektualnym. Rekonesans*, „Studia Iberica” 23 (2023), s. 55–89.

⁵⁵ Dwie znane kopie: Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Akc. 1948/788 (f. 128r–133r) i Augsburg, Diözesan- und Pastoralbibliothek, MS 41 (f. 111r–125r).

⁵⁶ Aenas Sylvius Piccolominus, *De gestis...*, s. 224.

Bonifili – obu ich nazwie konwencjonalnie „mężami najuczestniejszymi” (*humanissimi viri*⁵⁷). Teraz jednak, na początku czerwca 1444 roku, Marek staje się wrogiem Piccolominiego. Eneaszk oskarża go o spisek przeciwko Wawrzyńcowi, a podłożem sporu są kwestie finansowe.

Wawrzyniec z Rotelli⁵⁸ był notariuszem Kamery Apostolskiej za pontyfikatu Marcina V, archidiaconem w Ascoli Piceno, kanonikiem trydenckim i kolektorem prowincji Kolonia. Po schizmie został kolektorem deputatu związanego z reformą oraz był pisarzem kancelarii soboru bazylejskiego. Piccolomini wspomina w pierwszym omawianym liście do Jana Peregalla, że włoski koncyliarysta uzyskał intratne beneficjum w patriarchacie Akwilei oraz o jego planach, by wstąpić do zakonu. W drugim zaś liście relacjonuje, jak wspomniano, okoliczności aresztowania Rotelli. Uwięzienie nie trwało długo, gdyż już 19 czerwca 1444 roku w liście do Stefana Cacci z Fary Eneaszk donosił, że dzięki jego staraniom przyjaciel i rodak odzyskał wolność⁵⁹. Piccolomini prosił w tym liście, aby obsada kościołów w Akwilei i Trydencie po śmierci Aleksandra odbyła się zgodnie z wolą króla. W tym tekście nieszczęsny los Wawrzyńca stał się efektem działalności Fortuny, a wykonawcami jej wyroków – *familiares* zmarłego pseudokardynała. Nawiązanie do Fortuny być może wskazuje, że Piccolomini pracował już nad *Snem o Fortunie*, który w formie listu do Prokopiusza z Rabstein został wysłany z datą o tydzień późniejszą⁶⁰. Wydaje się zresztą, że te dynamiczne zmiany, które nastąpiły na początku czerwca, skłoniły przyszłego papieża do podjęcia rozważań dotyczących zmienności losu człowieka. Wawrzyniec z Rotelli zmarł (czy raczej – zginął) w 1446 roku, jak wynika z korespondencji do Jana Peregalla z tegoż roku. Wówczas Piccolomini nie jest już koncyliarystą, ale w liście prosi Jana, aby nie pozwolił, by sprawy publiczne zniszczyły ich prywatną relację⁶¹.

Analizowane listy zostały napisane pod koniec pierwszej połowy 1444 roku. Był to czas, kiedy Piccolomini nie tylko wyraźnie skłaniał się ku pojednaniu z papieżem, które ostatecznie nastąpiło na początku 1445 roku, lecz także zaczynał rozważać obranie kościelnej ścieżki kariery. Jak zwraca uwagę Johannes Helmrath, powołując się na ustalenia Maxa Webera i Davida d'Avraya, przesłedzenie „drogi z Bazylei do Rzymu” w korpusie tekstowym Piccolominiego jest istotnym elementem dopełniającym obraz papieża-humanisty, pozwala bowiem uchwycić relację między światem wartości i przekonani a racjonalną etyką odpowiedzialności⁶². Epistolografia „apostoła

⁵⁷ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsg. von R. Wolkan, Bd. 2: 1447–1450, Wien 1912, s. 160 (dalej to wydanie jako: Wolkan II, numer listu i numer strony).

⁵⁸ *Conspectus beneficiorum*, RORC (<https://www.geku.uni-passau.de/histhw/forschung/rorc>, dostęp: 31.01.2024); *Urkundenbuch des Klosters Loccum*, Bd. 2, bearb. von U.B. Dittrich, Göttingen 2019, s. 823; *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel*, Bd. 7: *Protokolle des Concils 1440–1443*, hrsg. von H. Herre, Basel 1910, s. 446; J. Dephoff, *Zum Urkunden- und Kanzleiwesen...*, s. 93.

⁵⁹ Wolkan, I, 149, s. 339.

⁶⁰ Wolkan I, 151, s. 343–353.

⁶¹ Wolkan II, 9, s. 40–41.

⁶² J. Helmrath, *Die zweite Dekade...*, s. 342.

humanizmu” w Niemczech, umieszczona precyzyjnie w kontekście historycznym, wskazującym na dynamicznie zmieniające się okoliczności, staje się świadectwem wewnętrznych dyskusji i dramatycznych niekiedy decyzji, które były podejmowane nie tyle na podstawie osobistych przeświadczeń, ile zgodnie z pragmatyką życia codziennego.

Podstawa przekładu

W ostatnich latach epistolografia Piccolominiego cieszy się wzmożonym zainteresowaniem polskich badaczy literatury i retoryki, którzy przybliżają w rodzimym języku jego spuściznę⁶³. Listy papieża-humanisty ciągle stanowią przedmiot wielorakich badań – jako źródło informacji o jego przedsięwzięciach i poglądach, relacjach z innymi osobami itp. Dają również wgląd w dynamikę przemian politycznych i kulturowych ówczesnej Europy, a także pozwalają na obserwację w zakresie indywidualnych wyborów artystycznych przyszłego papieża, będących odbiciem współczesnych mu tendencji⁶⁴. Styl piśmiennictwa Piccolominiego określany bywa jako „hybrydowy”⁶⁵, łączący łacinę średniowieczną i wymogi średniowiecznego stylu kancelaryjnego z humanizmem i wzorcami prozy Cyncerona. Jego twórczość epistolograficzna jest też analizowana jako kanał eksportu włoskiego humanizmu na północ od Alp, pozwala również zrekonstruować krąg humanistów zgromadzonych wokół Piccolominiego⁶⁶.

⁶³ *Enea Silvio Piccolomini broni poezji. Fragment listu do Zbigniewa Oleśnickiego z 27 października 1453 roku*, wyd., tłum. i oprac. J. Domański, Warszawa 2018 (Minuscula Humaniora, 1); E. Drzewiecka, „Somnium de Fortuna” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (późniejszego Piusa II), „Meander” 76 (2021), s. 77–100. Inne teksty Piccolominiego przełożone na język polski to: Eneaszy Sylwiusz Piccolomini, *Opowieść o miłości Euriala i Lukrecji*, tłum. W. Steffen, T. Batóg, Poznań 2002; *idem, Chrysis*, tłum. i oprac. E. Skwara, Warszawa 2017 (Biblioteka Renesansowa, 5); M. Czerenkiewicz, *Mowa „Aderat nuper” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego z 1445 roku*, „Terminus” 24 (2022), z. 1 (62), s. 93–122.

⁶⁴ Z obszerniej literatury przedmiotu można wymienić przykładowo: *Pio II e la cultura del suo tempo. Atti del I convegno internazionale – 1989*, a cura di L. Secchi Tarugi, Milano 1991; *Enea Silvio Piccolomini. Uomo di lettere e mediatore di culture. Gelehrter und Vermittler der Kulturen. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Basilea, 21–23 Aprile 2005. Internationaler Studienkongress, Basel, 21–23 April 2005*, a cura di M.A. Terzoli, Basel 2006; *Pio II nell'epistolografia del Rinascimento. Atti del XXV Convegno Internazionale (Chianciano Terme-Pienza 18–20 luglio 2013)*, a cura di L. Secchi Tarugi, Firenze 2015; Zob. również B. Baldi, *La corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini dal 1431 al 1454. La maturazione di un'esperienza fra politica e cultura*, „Reti Medievali Rivista” 10 (2009), s. 293–314; E. O'Brien, *Letters of Alliance...*, s. 78.

⁶⁵ D. Nodes, *Communication of Linguistic Idioms in Eneas Sylvius Piccolomini's Letters*, „Mediaevistik” 32 (2019), s. 214; S. Drücke, *Aeneas Silvius Piccolomini als humanistischer Epistolograph, w: Rom und das Reich vor der Reformation*, hrsg. von N. Staubach, Frankfurt am Main 2004, s. 271–272.

⁶⁶ J. Helmraht, „Vestigia Aeneae imitari”: *Enea Silvio Piccolomini als „Apostel” des Humanismus. Formen und Wege seiner Diffusion*, w: *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, hrsg. von U. Muhlack, G. Walther, Göttingen 2002, s. 105; G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums, oder, das erste Jahrhundert des Humanismus*, 2. Aufl., Berlin 1960, s. 221–224.

Listy, które sam Piccolomini dzielił na *saeculares* i *pontificales*, obejmują korpus ponad tysiąca tekstów, który do tej pory nie doczekał się całościowego wydania – najpełniejsza, jak dotąd, edycja jest dziełem Rudolfa Wolkana⁶⁷. Stanowi ona podstawę prezentowanego tutaj przekładu. Kolekcje listów Piccolominiego, dokonane w nich selekcje oraz autorstwo tych selekcji stanowią ciągle wyzwanie badawcze. Nie zamierzam się skupiać na szczegółach, chcę tylko nadmienić, że Piccolomini sam dokonywał autorskich odpisów i wyborów, które trafiały potem do różnych rąk w całej niemalże Europie⁶⁸. Przyszły papież zmieniał swoje teksty, wykreślał poszczególne frazy, autocenzurował wypowiedzi. Z tego względu dla współczesnych wydawców nie zawsze jest jasne, który tekst powinien być traktowany jako punkt wyjścia – czy chronologicznie najwcześniejszy, czy może ten po dokonaniu zmian autorskich. Takie korekty mają w przypadku epistolografii Piccolominiego fundamentalne znaczenie. Z przekazów rękopiśmiennych⁶⁹ znajdujących się obecnie w polskich zbiorach jedynie kodeks z Biblioteki Jagiellońskiej zawiera trzy omawiane listy⁷⁰. Rękopis przechowywany w Bibliotece Kapitulnej na Wawelu obejmuje materiał pochodzący z okresu twórczości świeckiej, ale z omawianych tu listów został do niego przepisany tylko początek listu do Jana Peregalla z 1 czerwca 1444 roku⁷¹. W obu rękopisach lekcje w niektórych miejscach są na tyle różne, że rodzi się pytanie o podstawę kopii, co wymaga dalszych badań.

⁶⁷ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, vol. 1–3, hrsg. von R. Wolkan, Wien 1909–1918. Inne wydania i przekłady: *Enea Silvio Piccolomini: Briefe. Dichtungen*, übers. von M. Mell, U. Abel, München 1966; A. Baca, *Selected Letters of Aeneas Sylvius Piccolomini*, Northridge 1969; *Reject Aeneas, Accept Pius: Selected Letters of Aeneas Silvius Piccolomini (Pope Pius II)*, transl. by T.M. Izbicki, C. Christianson, Ph. Krey, Washington 2006; *Ene Silvii Piccolominei Epistolarium seculare. Complectens De duobus amantibus, De naturis equorum, De curialium miseriis*, cur. A. van Heck, Città del Vaticano 2007; *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*, vol. 1–7, ed. and transl. by M. von Cotta-Schönberg (<https://hal.science>, dostęp: 31.01.2024).

⁶⁸ Odpis taki, jak powszechnie wiadomo, przygotował m.in. dla kardynała Zbigniewa Oleśnickiego.

⁶⁹ Te kodeksy to: Biblioteka Jagiellońska, rkps 42; Biblioteka Jagiellońska, rkps 173; Biblioteka Jagiellońska, rkps 423; Biblioteka Kapitulna na Wawelu, rkps 229; Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, rkps 2625; Biblioteka Ossolineum, rkps 601/I. Zob. *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 1 (8–331), oprac. Z. Włodek et al., Wrocław 1980, s. 31–91, s. 185; *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 2 (332–444), oprac. M. Kowalczyk et al., Wrocław 1982, s. 278–289; A. Modlińska, *Piętnastowieczny kodeks rękopiśmienny z listami i mowami Eneasza Sylwiusza Piccolominiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 81 (2004), s. 169–196; *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, cz. 1: *Kodexa rękopiśmienne nr 1–228*, oprac. I. Polkowski, Kraków 1884, s. 157–158; *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, t. 3, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1898, s. 75–80; E. Drzewiecka, *Epistolae saeculares e pontificales di Enea Silvio Piccolomini e raccolte manoscritte delle sue lettere provenienti dalle collezioni delle biblioteche polacche. Prolegomena per ulteriori ricerche*, w: *Lettere della Curia. Diplomazia e politica nei carteggi e nei libri di lettere del Rinascimento*, a cura di L. Geri, M. Simonetta, Brescia 2023, s. 76–88.

⁷⁰ Listy te znajdują się w kopii rękopiśmiennej Jana z Krosna: Biblioteka Jagiellońska, rkps 7804, list 145, k. 119v; list 146, k. 120; list 147, k. 120–120v (według numeracji Wolkana). Zob. *Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, nr 7000–8000, cz. 3: 7801–8000, oprac. A. Jałbrzykowska, przy współ. J. Tyszkowskiej i J. Zatheya, Kraków 1967, s. 11.

⁷¹ E. Drzewiecka, *Listy Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (Piusa II) w Kodeksie o nr 229 Biblioteki Kapitulnej na Wawelu*, w: *Wawel w XVI wieku – XVI wiek na Wawelu* (w druku).

Listy związane ze śmiercią księcia Aleksandra Mazowieckiego

List do Jana Peregalla z 1 czerwca 1444 roku⁷²

Eneas Silvius poeta Johanni Peregallo, fratri amantissimo, salutem plurimam dicit.

Amantissime frater. recepi duplices tuas litteras, quas Martinus regie cancellarie notarius attulit cognovique te bene valere quamvis inani marsupio. sed illud quoque aliquando implebitur, si sperata unio detur. cupis scire, Antonius Luscus in meas ne manus venerit. venit et apud me est, mihi carissimus. te rogo, gratias meo nomine prestanti et facundissimo theologo Francisco de Fuce dicas meque sibi offerras, quia non ero deses in omnibus, que possim morem sibi gerere magnique muneris loco recipiam, si quid me posse conari sciam ejus desiderio gratum. munus quoque domini Stephani mihi redditum est, sicut eidem rescribo. aureos illos quatuor, quos velle per Barbatum mittere scribis, suadeo ut apud te habeas, quoniam multa possent occurrere, propter que illis in mea causa

Eneaszy Sylwiusz, poeta, przesyła serdeczne pozdrowienia Janowi Peregallowi, umiłowanemu bratu.

Umiłowany bracie! Otrzymałem od Marcina, notariusza kancelarii królewskiej, oba twoje listy i dowiedziałem się, że masz się bardzo dobrze, chociaż twoja sakiewka jest pusta. Ale i ona się napęłni, gdy ziści się oczekiwana z nadzieją unia. Pragniesz wiedzieć, czy książka Antoniego Loschi⁷³ dotarła do mych rąk. Dotarła i jest tutaj u mnie, bliska memu sercu. Proszę cię, abyś podziękował w moim imieniu wybitnemu i najbardziej płodnemu teologowi Franciszkowi de Fusce⁷⁴. Poleć mu mnie, ponieważ nie zawiódłbym go w niczym, co mógłbym dla niego zrobić, bym mógł otrzymać stanowisko o wielkiej wartości, jeśli będę wiedział, że mogę uczynić wszystko, co jest zgodne z jego pragnieniami. Dar pana Stefana⁷⁵ został mi przekazany, o czym mu doniosłem.

⁷² Wolkan I, 145, s. 332–333.

⁷³ Antonio Loschi (ok. 1365–1441), włoski dyplomata i humanista, autor m.in. tragedii *Achilles* i komentarza *Inquisitio artis in orationibus Ciceronis*, związany z różnymi włoskimi dworami (m.in. Giana Galeazza Viscontiego), a następnie pełniący służbę u papieży – Aleksandra V i Jana XXIII. Rozmówca w *De varietate Fortunae* Poggia Braccioliniego oraz adresat *Invectiva ad Antonium Luschem* Coluccia Salutatiego.

⁷⁴ Franciscus de Fusce (Fuce, Fuxe), franciszkanin, profesor teologii, poseł soboru bazylejskiego (1440–1442), członek kancelarii Feliksa V, z nominacją kardynalską obediencji bazylejskiej od 1444 roku.

⁷⁵ Stefan Caccia z Novary.

opus sit. scis, quia Tridentina prebenda impetitur tuque defensor es cause, nichil est, quod absque argento Romana curia dedat. nam et ipse manus, inpositiones et spiritus sancti dona venduntur nec peccatorum venia nisi nummatis impenditur. serva igitur aurum, ut cum opus sit, presto reperias. de officio scriptorie congnavi tuum consilium, mitto procuratorium tibi, ut illud quanti pluris potes, vendas. tu tamen id cautele habeas, ut exitum Nurembergensis diete maneas. si parti nostre bene succedit, ut spero, noli alienare officium, quod vel mihi vel meis possit aliquando frugiferum esse; si aliter evenit et placitum superis sit partem adversam obtinere, vende ut tibi videtur. circa preposituram Mediolanensem, quid suadeas, plane percepi laudoque sententiam tuam, sed nescio an fieri possit, quia non habeo promotores. si obedientia restitueretur concilio, vellem te causam inchoare, quia tua res erit, si poterit obtineri. quod reservationem expedieris super beneficiis ecclesie Tridentine admodum probo. cupio enim, ut illic sis, ut cum quiescere velimus, una illic senium peragamus cum domino Francisco nostro, quamquam illius propositum mutatum vereor, qui bellum timens illinc abiit nec postea reversus est et forsitan cum uxore potius quam cum

Sugeruję, żebyś te cztery sztuki złota, które, jak piszesz, chcesz wysłać przez Barbata⁷⁶, na razie zatrzymał, ponieważ może się zdarzyć wiele sytuacji, w których mogą mi się przydać. Wiesz o tym, ponieważ jest spór o prebendę w Trydencie⁷⁷, a ty jesteś obrońcą tej sprawy, kuria rzymska zaś nie daje niczego bez zapłaty w srebrze. Sprzedaje się nakładanie rąk, święcenia i dary Ducha Świętego, nawet odpuszczenie grzechów odbywa się nie inaczej jak tylko za pieniądze. Dlatego trzymaj złoto, abyś gdy będzie potrzebne, mógł szybko po nie sięgnąć. Jeśli chodzi o mój urząd sekretarza⁷⁸, wiem, że twoja rada jest rozsądna i przesyłam ci moje uprawnienie, abyś mógł je sprzedać za możliwie najlepszą cenę. W każdym razie możesz zachować ostrożność i poczekać na ustalenia sejmu w Norymberdze⁷⁹. Jeśli nasza strona osiągnie sukces, na co liczę, nie chciałbym pozbywać się funkcji, która może przynieść korzyści dla mnie lub dla moich [ludzi – L.G.]. Jeśli stanie się inaczej i nasi przeciwnicy postawią na swoim, sprzedaj ją tak, jak ci będzie się wydawało najlepiej. To, co proponujesz w przypadku prepozytury w Mediolanie⁸⁰, jasno rozumiem i pochwalam, ale nie wiem, czy jest to możliwe, ponieważ nie mam tam współpracowników. Jeśli zostanie przywrócone

⁷⁶ Eneaszwspomina o nim również w liście do Stefana Cacci z 27 maja 1444 roku, pisząc o otrzymanych od Brabata zaszczytnych upominkach (zob. Wolkan I, 140, s. 319). Możliwe, że chodzi o Juliana Baratta (zob. G. Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini: l'umanesimo sul soglio di Pietro*, ed. 2, Longo 1978, s. 87, 112).

⁷⁷ Piccolomini rościł sobie prawo do prebendy w Trydencie, jego konkurentem był Niemiec Wilichnius.

⁷⁸ Eneaszw nominalnie jest ciągle sekretarzem Feliksa V i chce sprzedać ten urząd, ale zaleca Janowi oczekiwanie na rozstrzygnięcia w Norymberdze. Por. list do Peregalla z kwietnia 1444 roku. Jeszcze w 1446 będzie pisał do Jana w sprawie sprzedaży tego urzędu (por. Wolkan II, 9, s. 40–41).

⁷⁹ Planowany sejm w Norymberdze.

⁸⁰ O nierozstrzygniętych losach tej prepozytury wspomina również Piccolomini w liście do Peregalla z 1446 roku (Wolkan II, 9, s. 40–41). Prepozytura ta była przedmiotem licznych zabiegów Piccolominiego jeszcze w 1443 roku, w których brał udział m.in. Wawrzyniec z Rotelli (zob. m.in. Wolkan I, 68, s. 171; *ibidem*, 120, s. 289; *ibidem*, 136, s. 314).

ecclesia vivere cupit. quod si sic sit, vellem suum persentires animum, ut de suo decanatu aliquid invicem consultaremus, si quid tibi et mihi posset conducere. Laurentius de Rotella noster preposituram pinguem in administrationem recepit in patriarchatu Aquilegiensi intenditque illic religionem profiteri, si possessionem nancisci possit. ego, quia sibi favori sum, suasi sibi, ut ante canonicatum Tridentinum tibi resignet. mihi vero ipse suapte vult ecclesiam parochialem resignare. si res Athesis in Nuremberga, sicuti credimus, componantur, aliquid boni poterit nobis evenire. ego non desinam sic te promovere ut me ipsum, quia meritis es. reverendissimus dominus Aquilegiensis in extremis laborat. parva vite sue spes est, minor sanitatis. exanguis est, spiritus jam non corpus videtur. cogitare patres debent, quem sibi in patriarchatu sufficient et in omnibus regum desiderium exequi, ne Frisingenses injuriam innovent. in ecclesia Brixinensi, quid optet rex, scitis omnes. rogo, consulo, supplico, ne plus Athesis quam majestati regie auscultetis, quia in Nuremberga nulla vox est Athesinorum, regis autem nutu omnia fiunt. hec ut reverendissimis dominis meis Arelatensi et sancti Calixti dicas, posco, meque his facias commendatum. nollem aliquid fieri, quod mentem regiam perturbaret. nos in brevi ascendemus, quia jam indutias

posłuszeństwo soborowi, chcę abyś rozpoczął sprawę w sądzie, ponieważ będzie to twoja sprawa, jeśli w ogóle uda ci się coś uzyskać. W pełni popieram rezerwację, którą sobie przygotowujesz w beneficjach trydenckiego Kościoła. Pragnę, byś tam był, abyśmy, skoro chcemy żyć spokojnie, mogli spędzić naszą starość razem z naszym panem Franciszkiem⁸¹, chociaż obawiam się, że zamieni on swój urząd, gdyż obawiając się tam wojny, wyjechał i nie wrócił, i możliwe, że chce żyć z żoną, a nie z Kościołem. Jeśli tak jest, chciałbym poznać jego zamiary, abyśmy się mogli naradzić w sprawie jego dekanatu, jeśli mogłoby nam obu przynieść korzyść. Nasz Wawrzyniec z Rotelli otrzymał bogatą prepozyturę w patriarchacie Akwilei⁸² i, jeśli uda mu się wejść w posiadanie tego beneficjum, zamierza tam działać na rzecz rozwoju religii. Ja zaś, ponieważ jestem z nim w dobrych relacjach, zaproponowałem mu, aby zrzekł się swojej starej kanonii w Trydencie na rzecz ciebie. Na rzecz mnie chce zrezygnować z kościoła parafialnego. Jeśli sprawy Tyrolu⁸³ zostaną załatwione w Norymberdze, a wierzymy, że tak się stanie, może z tego wyniknąć dla nas coś dobrego. Nie przestanę cię wspierać jak siebie samego, ponieważ na to zasługujesz. Wielce czcigodny patriarcha Akwilei zbliża się do kresu życia. Nadzieja na to, że przeżyje, jest niewielka,

⁸¹ Franciszek Bossio, prawnik, koncyliarysta, adresat kilku listów Eneasza; *poeta laureatus* dedykował mu również jeden ze swoich epigramatów.

⁸² Aleksander był patriarchą Akwilei z nominacji soboru, nigdy nie udało mu się wejść w posiadanie tej bardzo intratnej posady (jednocześnie stanowisko to obsadził Eugeniusz IV, przyznawszy tytuł patriarchy Akwilei swojemu zaufanemu współpracownikowi, arcybiskupowi Florencji Ludwikowi Trevisanowi). Z tego względu również otrzymane przez Wawrzyńca beneficjum miało tylko wartość nominalną.

⁸³ Problem dotyczył władzy w Tyrolu, którą sprawował w imieniu małoletniego Zygmunta Habsburga Fryderyk III, co pozwalało mu czerpać niemałe dochody. Stany tyrolskie żądały oddania władzy Zygmunтови i zwrotu pieniędzy. Zob. list Piccolominiego do Kaspra Schlicka z 28 grudnia 1443 roku (Wolkan I, 108, s. 255).

biennales cum rege Polonie et Hungaris sibi obedientibus nacti sumus, nec aliud impresentiarum agimus, quam nos vie accingere. mihi, Johannes amantissime, bene est, bene habeo et bene spero, quod mihi non tam mei causa jocundum est, quia paucis essem contentus, quam ut tibi et amicis ac necessariis ceteris possim aliquando prodesse. Andreani de Panigaliis, Jacobum de Cerveriis, Gasparem Novariensem, Omnebonum de Verona, Julianum de Roma et inprimis Franciscum de Quadrucciis meo nomine salvos dicito et vale optime. ex Vienna, kalendis junii 1444

a jeszcze mniejsza, że powróci do zdrowia. Jest tak blady, że zdaje się bardziej duchem niż ciałem. Ojcowie powinni rozważyć, kogo najlepiej byłoby mianować patriarchą i podążać za pragnieniem króla, aby nie powtórzyła się sytuacja z Fryzyngi⁸⁴. Wszyscy wiecie, czego król pragnie dla kościoła w Brixen⁸⁵. Błagam, radzę, nalegam, abyście nie słuchali Tyrolczyków bardziej niż jego królewskiej mości, ponieważ w Norymberdze nie mają oni głosu, rozkaz zaś króla może wszystko. Proszę, abyś doradził to moim najczcigodniejszym panom kardynałom Arles⁸⁶ i Świętego Kaliksta⁸⁷ i poleć mnie im. Nie chcę czynić niczego, co mogłoby rozsierdzić króla. Niebawem wyruszymy, albowiem zawarliśmy już dwuletni rozejm z królem Polski i podległymi mu Węgry⁸⁸. Na razie nie możemy zrobić nic innego niż przygotować się do drogi. Najmilszy Janie, ze mną w porządku, mam się dobrze i ufam, że wszystko ułoży się szczęśliwie dla mnie i dla mojej sprawy, chociaż cieszą mnie nawet drobiazgi, w których mógłbym pomóc tobie i przyjacielom oraz wykonać inne niezbędne rzeczy. Pozdrów Andrzeja de Panigaliis⁸⁹, Jakuba Cerviusa⁹⁰, Kacpra

⁸⁴ Odniesienie do konfliktu związanego z obsadą biskupstwa we Fryzyndze, w który był zaangażowany brat królewskiego kanclerza Kaspra Schlicka, Henryk (por. wprowadzenie).

⁸⁵ Po śmierci biskupa Brixen Grzegorza ze Stubai 17 grudnia 1443 roku biskupi urząd objął, wbrew sugestiom Fryderyka III, Jan Röttel. W liście z 28 grudnia 1443 do Kaspra Schlicka Piccolomini wskazuje, że zaraz po śmierci biskupa Fryderyk III zażądał od papieża i soboru, aby wstrzymali się z obsadą tego stanowiska do decyzji króla.

⁸⁶ Bł. Ludwik Aleman (Louis Aleman, ok. 1390–1450), profesor prawa kanonicznego, arcybiskup Arles, kardynał kościoła św. Cecylii od 1426 roku, aktywny członek soboru bazylejskiego, brał udział w depozycji Eugeniusza IV i konklawe, podczas którego kolegium elektorskie wybrało Feliksa V. Pojednał się z Mikołajem V i w 1449 roku został papieskim legatem na Niemcy.

⁸⁷ Jan z Segowii, kastylijski profesor teologii, pseudokardynał obediencji bazylejskiej (por. wprowadzenie).

⁸⁸ Rozejm z 21 maja 1444 roku, zawarty między Władysławem Warneńczykiem a Fryderykiem III, w sprawie o koronę węgierską.

⁸⁹ Andrzej de Panigallis (Pannigallis), pisarz soboru w latach 1432–1444.

⁹⁰ Jakub Cervius, sekretarz soboru bazylejskiego.

Caccię z Novary⁹¹, Omnibena z Werony⁹², Juliana z Rzymu⁹³, a zwłaszcza Franciszka Quadrucciego⁹⁴ w moim imieniu i miej się jak najlepiej! Z Wiednia, 1 czerwca 1444.

List do Jana Peregalla z 4 czerwca 1444 roku⁹⁵

Eneas Silvius poeta Johanni Peregallo, scriptori apostolico, salutem plurimam dicit. Obsignaram tibi has litteras nuntioque in crastinum committere animus erat. sed accidit inopinatus et acerbus casus, qui et epistolam retinuit et mentem affecit dolore. Laurentius nanque noster, quem velle religionem ingredi scripseram non claustrum sed carcerem ingressus est. Poloni enim, ut cardinalem moriturum viderunt, manus in Laurentium iniecerunt, nulla penitus auctoritate freti. tu, inquit, argentum heri impignorasti, non exibis, nisi luatur. septuaginta et ducentarum marcharum argentum est, quod Alberti habent Basilee, hoc volunt, ut Laurentius redimat. obligatum est pro septingentis aureis, quos cardinalis accepit. digna res est, ut servus es alienum exsolvat, sic lex barbara jubet. ego nitor hominem juvare, quia compator viro, in aliena terra capto, et amico. sed quid tu facias, ubi nulla vox auditur, nisi aurum, cum tu sis inops. ille adhuc deprehensus est, nescio quid futurum sit. nulla excommunicatio prodest, nulla fidejussio, dum res sic stat. anima illa, que in cardinalis

Eneas Sylwiusz, poeta, przesyła serdeczne pozdrowienia Janowi Peregallowi, sekretarzowi apostolskiemu. Zapieczętowałem ten list do ciebie i moim zamiarem było przekazanie go jutro posłańcowi. Lecz pojawiła się nieoczekiwana i przykra okoliczność, która i opóźniła wysyłkę listu, i napełniła mój umysł bólem. Nasz Wawrzyniec z Rotelli, o którym pisałem, że zamierza wstąpić do zakonu, został wzięty nie do klasztoru, ale do więzienia. Polacy bowiem, gdy zobaczyli, że kardynał jest umierający, niepowstrzymywani przez nikogo, schwytali Wawrzyńca. „Pożyczyłeś – mówią – wczoraj pieniądze, nie wyjdiesz, dopóki ich nie zwrócisz”. Pieniądze to dwieście siedemdziesiąt srebrnych marek, które Alberti⁹⁶ mają w Bazylei, aby wykupić Wawrzyńca. To poręczenie za siedemdziesiąt sztuk złota, które otrzymał kardynał. Jest rzeczą godną, by sługa spłacał cudze długi – tak nakazuje barbarzyńskie prawo. Staram się pomóc temu człowiekowi, ponieważ współczuję mu, jeńcowi w obcym kraju i przyjacielowi. Ale co możesz począć, skoro słucha się tylko dźwięku złota, ty

⁹¹ Kacper Caccia z Fary (Gaspere Caccia de Fara), humanista, spokrewniony ze Stefanem Caccią, sekretarz biskupa Novary Bartłomieja Viscontiego.

⁹² Omnibonus z Wenecji, kupiec i bankier.

⁹³ Julian Baratto (Giuliano Baratto), Włoch, przyjaciel Piccolominiego z Bazylei.

⁹⁴ Franciszek Quadrucci, włoski prawnik na usługach soboru bazylejskiego.

⁹⁵ Wolkan I, 146, s. 334–335.

⁹⁶ Florency bankierzy, którzy byli zaangażowani w finanse soboru bazylejskiego.

Aquilegiensis corpore diu alligata filo vel cera detinebatur, abruptis retinaculis carcerem evasit. obiit ille 4. nonas junii hora post meridiem quarta. nullas extorsiones passus est, nullos cruciatus, sed tanquam dormiturus animam exalavit. Viderat medicus mortem instare suasitque testamentum fieri, sic et amici astantes. ille, vos me deficere censetis, inquit, at ego robustus sum nec in me quicquam sentio deficere. nec post hec verba mediam vixit horam. ejus corpus per alteram diem servatum est ostensumque omnibus. Tertia vero luce apud sanctum Stephanum et ad dextram altaris dextri sepultus est. funus juxta morem Germanie magnum et honorificum fuit. apud Italos non fuissent tanto viro exequie digne. pileus rubeus ob neutralitatem non est permissus mortuo, qui vivo non negabatur. sermo ante funus habitus est. nescio qui vir fuit, verba hominis laudo. est hoc anno his in regionibus maxima siccitas, nescio an iterum Feton currus Phebi ducere ceperit. frumenta omnia sunt exusta, magna caritas timetur, nulle pluvie sunt, calores preter solitum admirandi. dicebant plebei, non pluit, quia excommunicatus est cardinalis. orator igitur, qui ante funus verbum fecit, vos, inquit, judeis similes estis, qui cum Christum honorificentissime recepissent, advenientem postea persecuti sunt et crucem subire coegerunt. vos hunc legatum cupide recepistis mirificeque honorastis ingredientem. nunc quia peccatis vestris iratus deus non pluit, causam in ipsum

zaś jesteś ubogi? Jest teraz uwięziony, nie wiem, co będzie dalej. Żadna ekskomunika i żadne poręczenie nie pomoże, dopóki sprawy się mają w ten sposób. Ta dusza, która przywiązana była do ciała kardynała z Akwilei za pomocą nici lub sznurka, po jego zerwaniu uciekła z więzienia⁹⁷. Zmarł 2 czerwca o czwartej po południu. Nie cierpiał żadnych boleści, żadnej męczarni, lecz jakby mając zasypiać, wyzionął ducha. Lekarz widział, że śmierć się zbliża, i radził mu, by sporządził testament, podobnie jak i czuwający przy nim przyjaciele. On zaś rzekł: „Mniemacie, że słabnę, ale ja jestem silny. Nie czuję też, że w jakikolwiek sposób umieram”. Niecałe pół godziny później już nie żył. Jego ciało zostało przygotowane do pochówku następnego dnia i wystawione na widok publiczny. Trzeciego dnia rankiem został pochowany w kościele św. Szczepana⁹⁸ po prawej stronie ołtarza. Pogrzeb, zgodnie z niemieckim obyczajem, był okazały i pełen szacunku. Wśród Włochów obrzędy pogrzebowe nie byłyby godne takiego człowieka. Z uwagi na neutralność nie zgodzono się na przydanie zmarłemu kapelusza kardynalskiego, choć gdy żył, nie odmawiano mu tego. Kazanie wygłoszono przed pogrzebem. Nie wiem, kim był człowiek, który je głosił, pochwalam jego słowa. W roku bieżącym w tym regionie panuje ogromna susza, nie wiem, czy jakiś inny Faeton nie przejął lejców rydwanu Feba⁹⁹. Całe zboże zostało zużyte, ludzie boją się wielkiego głodu, nie ma opadów,

⁹⁷ Dusza uwięziona w ciele to ujęcie platońskie, które ma swoje korzenie jeszcze w myśli orfików, zob. Platon, *Timajos*, 42d, w: *idem, Timajos, Kritias albo Atlantyck*, tłum. P. Siwek, Warszawa 1986, s. 52.

⁹⁸ Katedra pw. św. Szczepana w Wiedniu (Stephansdom, Domkirche St. Stephan), jedna z najważniejszych fundacji Habsburgów w Wiedniu, miejsce, w którym znajduje się grobowiec nie tylko Aleksandra Mazowieckiego, lecz także cesarza Fryderyka III.

⁹⁹ Ovid. *Met.*, II 227.

vertebatis. ecce jam triduum mortuus est cardinalis. cur vobis pluvia non prebetur? sceleribus vestris denegatus humor, non illi. et in hunc modum plura locutus est. ego cardinali epitaphium, feci, quod tibi cum presentibus destino. iterum atque iterum vale. ex Vienna, 4. junii 1444.

żar doskwiera bardziej niż zazwyczaj. Lud mówi, że nie pada, ponieważ kardynał został ekskomunikowany. Kaznodzieja więc, który głosił kazanie, rzekł: „Jesteście jak Żydzi, którzy, choć witali Chrystusa z największą czcią¹⁰⁰, później prześladowali Tego, który do nich przyszedł, i zmusili go do dźwigania krzyża. Wy przyjęliście posła chętnie i witaliście go z wielkimi honorami¹⁰¹. Teraz, kiedy to z powodu waszych grzechów zagniewany Bóg nie zsyła deszczu, zrzucacie winę na kardynała. Kardynał nie żyje od trzech dni. Dlaczego deszcz dla was nie spadł? Wody odmawia się wam z powodu waszych, nie jego, występków”. W ten sposób mówił jeszcze więcej. Napisałem epitafium dla kardynała, które przekazuję ci wraz z tym listem. Żegnaj i żegnaj raz jeszcze. Z Wiednia, 4 czerwca 1444.

Epitafium Aleksandrowi Mazowieckiemu¹⁰²

Epitaphium domini patriarche Aquilegensis ab Enea poeta editum

Hic Alexander ego jaceo: cognosce, viator,

Te rogo, quid fuerim, te rogo quidve siem.

Dux ego Mazovie fueram presulque Tridenti,

Mox Aquilegia sede potitus eram.

Huc me concilii duxit legatio, postquam

Epitafium panu patriarsze Akwilei napisane przez poetę Eneasza

Ja, Aleksander, tu leżę; dowiedz się, przechodniu,

proszę cię, kim byłem i czym jestem.

Byłem księciem Mazowsza i biskupem Trydentu;

Potem zostałem powołany na patriarchę Akwilei.

Przybyłem tu jako legat soboru. Potem

¹⁰⁰ Mt 21,8–9.

¹⁰¹ Mimo deklarowanej ze względów politycznych neutralności wobec konfliktu na linii papież–sobór posłów soboru witano w Wiedniu, podobnie jak w Krakowie, z wielkimi honorami, zwłaszcza że zarówno Uniwersytet Wiedeński, jak i Krakowski poparły sprawę koncyliaryzmu i opowiedziały się po stronie schizmatyków. Zob. np. J. Bojarski, *Jan z Ludziska i przypisywane mu mowy uniwersyteckie*, „Studia Mediewistyczne” 14 (1973), s. 3–85.

¹⁰² Pierwsza wersja: Wolkan I, s. 335–336, przyp. 1; druga wersja: Wolkan I, s. 335, przyp. 1. W wydaniu van Hecka umieszczona została jeszcze trzecia wersja epitafium, zawierająca tekst pierwszej wersji do słów „sic caro queque cadit” włącznie. Zob. *Enee Silvii Piccolomini postea Pii pp. II carmina*, s. 143.

Romane fueram presbiter ecclesie.
 Me sibi prepositum vidit preclara Vienna:
 Quis modo vel tantis gaudeat in titulis?
 Te, Friderice, soror genuit mea, tu modo
 regnas
 Imperiumque regis; sum modo pulvis
 ego.
 Me vermes edere truces; iam corpora
 corpus
 Plura meum sariat: sic caro queque cadit.
 Dux Alberte, mihi nepos, si quando
 sepulcrum
 Ante meum venies, porrige vota Deo.
 Mille quadringentis post Christi messi-
 bus ortum
 Lustra, que post obii, non bene plena
 novem.
 Quidquid vivendo merui, iam prefero.
 Sed vos
 Discite, mortales, actibus esse piis.

Epytaphium episcopi Tridentini

Hic Alexander ego jaceo: cognosce,
 viator,
 Te rogo, qui fuerim, te rogo quique siem.
 Dux ego Mazovie fueram presulque
 Tridenti,
 Non bene Romane presbiter ecclesie.
 Vermibus esca modo trador, jam cor-
 pora corpus
 Plura meum faciet. sic caro queque cadit.
 Quicquid vivendo merui, jam perfero.
 sed vos
 Discite mortales, actibus esse piis.

byłem kapłanem kościoła rzymskiego.
 Mnie jako swego prepozyta ujrzał prze-
 sławny Wiedeń:
 Któż powinien tak bardzo cieszyć się
 z tytułów?
 Moja siostra¹⁰³ urodziła ciebie, Frydery-
 ku¹⁰⁴, ty rządysz i sprawujesz władzę;
 ja zaś tylko jestem prochem.
 Je mnie okrutne robactwo¹⁰⁵; moje ciało
 syci wiele ciał, tak każde ciało ginie.
 Książę Albercie¹⁰⁶, mój siostrzeńcze, jeśli
 kiedykolwiek odwiedzisz mój grób,
 zanieś swe modlitwy do Boga.
 Urodziłem się tysiąc czterysta lat po
 żniwach Chrystusa, zmarłem przed
 ukończeniem czterdziestu pięciu¹⁰⁷.
 To, na co zasłużyłem, żyjąc, mam teraz,
 lecz wy, śmiertelnicy, uczcie się żyć
 pobożnie.

Epitafium biskupowi Trydentu

Ja, Aleksander, tu leżę; dowiedz się,
 przechodniu,
 proszę cię, kim byłem i czym jestem.
 Byłem księciem Mazowsza, biskupem
 Trydentu,
 I kapłanem kościoła rzymskiego.
 Teraz jestem pokarmem dla robaków;
 z mojego ciała
 wiele innych ciał powstanie. Każde ciało
 w ten sposób ginie.
 To, na co za życia zasłużyłem, mam te-
 raz; lecz wy,
 śmiertelnicy, uczcie się żyć pobożnie.

¹⁰³ Cymbarka mazowiecka (zm. 1429), córka Siemowita IV i Aleksandry Olgierdówny (siostry Władysława Jagiełły); żona Ernesta Żelaznego, księcia Styrii, z którym miała dziewięcioro dzieci, m.in. Fryderyka III i Alberta VI. Siostra Aleksandra Mazowieckiego.

¹⁰⁴ Fryderyk III Habsburg (1415–1493), król Niemiec od 1440 roku, cesarz rzymski od 1452.

¹⁰⁵ Zob. Iz 51,8.

¹⁰⁶ Albert VI Habsburg (1418–1463), arcyksiążę Austrii, młodszy brat Fryderyka III, z którym popadał w konflikty związane z zakresem władzy.

¹⁰⁷ Z tej uwagi wynika, że książę Aleksander urodził się przed 2 czerwca 1400 roku.

List do Jana z Segowii z 6 czerwca 1444 roku¹⁰⁸

Reverendissimo in Christo patri Johanni, cardinali sancti Calixti, Eneas Silvius salutem plurimam dicit.

Pauci dies sunt, quibus littere tue mihi fuerunt reddite, que annum in via consumpserant vel minus paulo. Illis ergo nichil respondebo, quia nil est nunc in eo statu, quo tunc fuit. Solum attingam novitates aliquas, ex quibus possis ad res conciliares vigilantius et utilius intendere. Regia majestas sedulo operam dat, ut quam celeriter Nurembergam petat, nec puto his in partibus diu manebit. Res ecclesie aliquem finem nunc suscipient, deus illum det nec sinat amplius tenebrarum principem dominari. cardinalis Aquilegensis die secunda junii migravit ex hac vita, nullum testamentum condidit. verum est, quod dici solet, sicut vivis ita morieris, qualis vita talis mors, funus ejus non tam dignitate dignum quam vita fuit. sepultus est quarta junii luce apud sanctum Stephanum Viennensem. non puto magno detrimento esse concilio mortem ejus, quia non multum utilis vita fuit. sui namque legatione abutebantur, nec papa id agit, quod hie faciebat. omnia ei plana erant. itaque murmur fuit adversus concilium, quale vix queam dicere. tu scis, quam mundas manus habere oporteat, qui adversarios habet,

Najprzewielebniejszemu w Chrystusie ojcu Janowi, kardynałowi świętego Kaliksta, Eneas Sylwiusz przesyła serdeczne pozdrowienia.

Kilka dni temu otrzymałem od Ciebie list, który był w drodze rok lub nieco krócej. Nie odpowiem na niego, ponieważ od tego czasu okoliczności całkiem się zmieniły. Wspomnę tylko o kilku nowinach, które może wykorzystasz, by uważniej i skuteczniej zajmować się rzeczami soborowymi. Jego Królewska Mość czyni pilne starania, by szybko udać się do Norymbergi i mniemam, że nie zabawi długo w tych stronach. Sprawy Kościoła mogą w końcu znaleźć jakiś finał, niech Bóg nie pozwoli dłużej rządzić księciu ciemności¹⁰⁹. Kardynał Akwilei opuścił ziemski padół 2 czerwca, nie zostawivszy żadnego testamentu. Prawdą jest, jak powiadają, że umrzesz tak jak żyjesz; jakie życie, taka śmierć¹¹⁰. Jego pogrzeb nie był tak godny czci jak jego życie¹¹¹. Został pochowany rankiem 4 czerwca w kościele św. Szczepana w Wiedniu. Nie sądzę, żeby jego śmierć stanowiła dla soboru wielką stratą, gdyż jego życie nie było zbyt pożyteczne. Jego poselstwo było źródłem nadużyć, a papież¹¹² nie osiągnął tego, co dałoby się tu zdziałać. To wszystko było dla niego jasne. I tak powstało szemranie

¹⁰⁸ Wolkan I, 147, s. 336–337.

¹⁰⁹ *Princeps tenebrarum* to określenie szatana pochodzące z łacińskiej wersji apokryficznego dzieła *Praxeis Pilatou* (*Czyny Piłata*), zwanego również Ewangelią Nikodema, następnie zaś szeroko rozpowszechnionego w literaturze chrześcijańskiej.

¹¹⁰ Zob. *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, ed. H. Walther, Göttingen 1963, 23252: „Qualis vita, finis ita”, „qualis vita mors est ita”.

¹¹¹ W opinii Eneasza pogrzeb pseudokardynała nie odpowiadał pełnionej przez niego funkcji. Wprawdzie w liście do Peregalla wskazuje, że ceremonia pogrzebowa była, zgodnie z niemieckim obyczajem, okazała, ale jednocześnie dodaje, że wśród Włochów egzekwie miałyby dostojniejszy, a więc adekwatny do posiadanych tytułów i zaszczytów zmarłego, charakter. Por. J.W. Woś, *Alessandro di Masovia...*, s. 116.

¹¹² Mowa oczywiście o antypapieżu Feliksie V.

si deerat aliquid, supervenit Marchus Bonifilii providus dispensator, quem famosa legatio apud Poloniam gesta recommendat. is nunc litteras ante obitum cardinalis obtinuerat cum omni potestate, quam cardinalis habebat. itaque legatus legatum creabat. ego vidi et legi has litteras reprehendique, quia non potest legatus de latere facultates suas speciales, super quibus industria persone electa est, alteri delegare, sed frustra clamavi, quia nullum est apud fatuos consilium. nescio quid nunc facturus sit Marcus. ajunt eum adhuc velle Poloniam petere, forsitan facultatibus uti vult etiam post mortem mandatis. is Laurentium prodidit captureque sue structor fuit, me nunc pro liberatione studere oportet, nichil formidabilius est quam homo bilinguis, nichil terribilius quam hostis familiaris. at hic beneficia ex Laurentio plura susceperat neque huc venisset, nisi expensas ille fecisset. digne patitur Laurentius, quia benefacere malis malefacere est. vestrum est cogitare, ne apud Polonos Marci loquacitas atque cupiditas favorem concilii obnubilet. venerabili et doctissimo Francisco de Fuce refero gratias, qui Antonium Luscum ad me misit. Andream contheologum et confratrem ejus salvum dicito. neuter eorum miretur, si non voco dominos, quia nemo dominus

przeciwko soborowi, które ledwo jestem w stanie opisać. Wiesz, jak czyste muszą być ręce tego, kto ma przeciwników. Jeśli czegoś potrzebował, z pomocą przychodził mu Marek Bonifili, roztropny zarządca, rekomendowany przez osławione poselstwo do Polski¹¹³. Przed śmiercią kardynała otrzymał list przyznający mu pełną władzę, którą miał kardynał. W ten sposób legat mianował legata. Widziałem i czytałem ten list, i go potępiłem, ponieważ legat *de latere* nie może przekazywać swoich wyjątkowych uprawnień innej osobie, gdyż tylko on został wybrany do korzystania z nich. Lecz apelowałem nadaremnie, gdyż dla osób ociężałych umysłowo rada jest niczym. Nie wiem, co teraz zamierza zrobić Marek. Powiadają, że wybiera się do Polski, być może zechce więc skorzystać z uprawnień uzyskanych po śmierci kardynała¹¹⁴. Zdradził Wawrzyńca i zaplanował jego uwięzienie, mnie zaś przyszło działać na rzecz jego uwolnienia. Nie ma nic groźniejszego niż człowiek dwulicowy¹¹⁵, nic bardziej przerażającego niż wróg w najbliższym otoczeniu. Ale Marek otrzymał wiele korzyści od Wawrzyńca i nie przybyłby tutaj, gdyby Wawrzyńiec nie pokrył jego wydatków. Wawrzyńiec słusznie cierpi, gdyż czynienie dobra dla złych jest czynieniem zła¹¹⁶. Teraz Ty musisz rozwa-

¹¹³ Rezultatem legacji bazylejskiej w składzie Marek Bonifili, Stanisław Sobniowski, Dzierśław z Borzymowa i rycerz Wilhelm de Balmy, która przybyła do Polski jesienią 1440 roku, było uzyskanie od znacznej części polskiego duchowieństwa (m.in. prymasa Wincentego Kota i biskupa Zbigniewa Oleśnickiego), a także środowiska uniwersyteckiego poparcia dla sprawy koncyliarystycznej.

¹¹⁴ Marek Bonifili we wrześniu przebywał w Ołomuńcu, od jesieni 1444 do lutego 1450 roku zaś – w Polsce, jako legat soboru, co oznacza, że skorzystał z uprawnień przekazanych mu przez Aleksandra i pełnił funkcję legata *de latere* na Czechy i Polskę.

¹¹⁵ Phaed, *Fab*, II 4, 25. „Quantum homo bilinguis saepe concinnet mali, documentum habere hinc stulta credulitas potest”. Zob. bajka *Orlica, kotka i dzik*, w: Fedrus, *Bajki*, tłum., wstęp i przyp. J. Stadler, Wrocław 2015, s. 59.

¹¹⁶ Por. Plaut, *Poen*. III 3, 19–23, zwłaszcza: „malo si quid bene facias, id beneficium interit” („złemu coś zrobisz dobrze – czyn dobry przepada”) (Titus Maccius Plautus, *Punijczyk*, w: *idem, Komedje*, t. 3, tłum., wstęp i oprac. G. Przychocki, Kraków 1935, s. 55, w. 706).

est absque domino, mendicantibus autem nedum dominium sed omnis proprietates est interdicta. valeant igitur ipsi et me conpauperem ament. tu quoque me ut soles diligere et inter famulos habe fidos. ex Vienna, die 6. Junii 1444.

żyć, czy gadatliwość i chciwość Marka nie przyćmią życzliwości Polaków dla soboru. Dziękuję czcigodnemu i uczonemu Franciszkowi de Fusce za przesłanie mi [księgi – L.G.] Antoniego Loschi. Przesyłam pozdrowienia dla jego kolegi teologa i współbrata, Andrzeja¹¹⁷. Żaden z nich nie powinien być zdziwiony, że nie nazywam ich „panami”, gdyż nikt nie jest panem nie posiadając władzy, a mendiokantom nie tylko nie wolno sprawować żadnej władzy, lecz także i posiadać czegokolwiek. Niech zatem pozostają w zdrowiu i kochają mnie jako równego im biedaka. Ty również jak zawsze kochaj mnie i zaliczaj mnie w poczet swoich wiernych sług. Z Wiednia, dnia 6 czerwca 1444.

Bibliografia

Źródła

- Baca A., *Selected Letters of Aeneas Sylvius Piccolomini*, Northridge 1969.
- Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Bd. 1–3, hrsg. von R. Wolkan, Wien 1909–1918.
- Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 1 (8–331), oprac. Z. Włodek et al., Wrocław 1980.
- Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 2 (332–444), oprac. M. Kowalczyk et al., Wrocław 1982.
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae (1376–1430)*, coll. A. Prochaska, Kraków 1882 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, 6).
- Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*, vol. 1–7, ed. and transl. by M. von Cotta-Schönberg (<https://hal.science>, dostęp: 31.01.2024).
- Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, arabski, ormiański, polski*, t. 3: 1415–1445, Konstancja, Bazylea, Ferrara, Florencja, Rzym, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003.
- Enea Silvio Piccolomini broni poezji. Fragment listu do Zbigniewa Oleśnickiego z 27 października 1453 roku*, wyd., tłum. i oprac. J. Domański, Warszawa 2018 (Minuscula Humaniora, 1).
- Enea Silvio Piccolomini: Briefe. Dichtungen*, übers. von M. Mell, U. Abel, München 1966.

¹¹⁷ Andrzej de Malvena (Andrea de Malvende), franciszkanin i profesor teologii, związany z soborem bazylejskim.

- Enee Silvii Piccolominei Epistolarium seculare. Complectens De duobus amantibus, De naturis equorum, De curialium miseris*, cur. A. van Heck, Città del Vaticano 2007.
- Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp. II carmina*, edidit commentarioque instruxit A. van Heck, Città del Vaticano 1994.
- Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De viris illustribus*, edidit commentarioque instruxit A. van Heck, Città del Vaticano 1991.
- Fedrus, *Bajki*, tłum., wstęp i przyp. J. Stadler, Wrocław 2015.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, nr 7000–8000, część 3: 7801–8000, oprac. A. Jałbrzykowska, przy współ. J. Tyszkowskiej i J. Zatheya, Kraków 1967.
- Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, t. 3, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1898.
- Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, cz. 1: *Kodexa rękopiśmienne nr 1–228*, oprac. I. Polkowski, Kraków 1884.
- Piccolomini E.S., *Chrysis*, tłum. i oprac. E. Skwara, Warszawa 2017 (Biblioteka Renesansowa, 5).
- Piccolomini E.S., *Opowieść o miłości Euriala i Lukrecji*, tłum. W. Steffen, T. Batóg, Poznań 2002.
- Piccolominus A.S. (Pius II), *De gestis concilii Basiliensis Commentariorum libri II*, ed. and transl. by D. Hay, W.K. Smith, Oxford 1992.
- Platon, *Timajos*, w: Platon, *Timajos, Kritias albo Atlantyka*, tłum. P. Siwek, Warszawa 1986.
- Reject Aeneas, Accept Pius: Selected Letters of Aeneas Silvius Piccolomini (Pope Pius II)*, transl. by T.M. Izbicki, C. Christianson, Ph. Krey, Washington 2006.
- Titus Maccius Plautus, *Punijczyk*, w: Titus Maccius Plautus, *Komedje*, t. 3, tłum., wstęp i oprac. G. Przychocki, Kraków 1935.

Opracowania

- Ady C.M., *Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini) the Humanist Pope*, London 1913.
- Baldi B., Il “cardinale tedesco”. Enea Silvio Piccolomini fra impero, papato, Europa (1442–1455), Milano 2012.
- Baldi B., La corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini dal 1431 al 1454. La maturazione di un'esperienza fra politica e cultura, „Reti Medievali Rivista” 10 (2009), s. 293–314.
- Baldi B., Un umanista alla corte di Federico III. Il “Pentalogus” di Enea Silvio Piccolomini, „Cahiers d'études italiennes” 13 (2011), s. 161–171.
- Baum W., *Nikolaus von Kues und Enea Silvio Piccolomini – eine Humanistenfreundschaft?*, w: *Cusanus zwischen Deutschland und Italien (Akten der Kongresses Grabmann Institut München Universität, Como, Villa Vigoni, 28 März – 2 April 2001)*, hrsg. von M. Thurner, Berlin 2003, s. 315–338.
- Bąkowski A., *Książę Aleksander, biskup trydencki*, „Przegląd Powszechny” 16 (1913), s. 1–34, 129–163.
- Bojarski J., *Jan z Ludziska i przypisywane mu mowy uniwersyteckie*, „Studia Mediewistyczne” 14 (1973), s. 3–85.
- Boulting W., *Aeneas Silvius (Enea Silvio De' Piccolomini – Pius II.): Orator, Man of Letters, Statesman, and Pope*, London 1908.
- Catalán Casanova O., *La predicació cristiana a la Catalunya baixmedieval. Un instrument de transformació cultural entre oralitat, escriptura, imatge, narració, música i teatre*, Barcelona 2013 (praca doktorska).

- Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel*, Bd. 7: *Protokolle des Concils 1440–1443*, hrsg. von H. Herre, Basel 1910.
- Czerenkiewicz M., *Mowa „Aderat nuper” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego z 1445 roku*, „Terminus” 24 (2022), z. 1 (62), s. 93–122.
- Dephoff J., *Zum Urkunden- und Kanzleiwesen des Konzils von Basel*, Hildesheim 1930 (Geschichtliche Darstellungen und Quellen, 12).
- Drücke S., *Aeneas Silvius Piccolomini als humanistischer Epistolograph*, w: *Rom und das Reich vor de Reformation*, hrsg. von N. Staubach, Frankfurt am Main 2004, s. 271–288.
- Drzewiecka E., *Epistolae saeculares e pontificales di Enea Silvio Piccolomini e raccolte manoscritte delle sue lettere provenienti dalle collezioni delle biblioteche polacche. Prolegomena per ulteriori ricerche*, w: *Lettere della Curia. Diplomazia e politica nei carteggi e nei libri di lettere del Rinascimento*, a cura di L. Geri, M. Simonetta, Brescia 2023, s. 76–88.
- Drzewiecka E., *Listy Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (Piusa II) w Kodeksie o nr 229 Biblioteki Kapitulnej na Wawelu*, w: *Wawel w XVI wieku – XVI wiek na Wawelu* (w druku).
- Drzewiecka E., „*Somnium de Fortuna*” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (późniejszego Piusa II), „*Meander*” 76 (2021), s. 77–100.
- Enea Silvio Piccolomini. *Uomo di lettere e mediatore di culture. Gelehrter und Vermittler der Kulturen. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Basilea, 21–23 Aprile 2005. Internationaler Studienkongress, Basel, 21–23 April 2005*, a cura di M.A. Terzoli, Basel 2006.
- Fijałek J., *Mistrz Jakób z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie Soboru Bazylejskiego*, t. 1–2, Kraków 1900–1902.
- Friendship in Medieval Europe*, ed. by J. Haseldine, Sutton 1999.
- Friendship in the Middle Ages and Early Modern Age*, ed. by A. Classen, M. Sandige, Berlin 2010.
- Fromherz U., *Johannes von Segovia als Geschichtsschreiber des Konzils von Basel*, Basel–Stuttgart 1960.
- Greenblatt S., *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago–London 2005.
- Grosse L., *Stosunki Polski z soborem bazylejskim*, Warszawa 1885.
- Grzybowska L., *Katański teolog i kaznodzieja Marek Bonifili (zm. 1453) i jego kontakty z polskim środowiskiem intelektualnym. Rekonesans*, „*Studia Iberica*” 23 (2023), s. 55–89.
- Helmrath J., *Die zweite Dekade des langen Basler Konzils (1440–1449): Perspektiven, Konversionen, Piccolominiana. Überlegungen am Ende einer Tagung*, w: *Das Ende des konziliaren Zeitalters (1440–1450). Versuch einer Bilanz*, hrsg. von H. Müller, München 2012, s. 315–347.
- Helmrath J., „*Vestigia Aeneae imitari*“: *Enea Silvio Piccolomini als „Apostel“ des Humanismus. Formen und Wege seiner Diffusion*, w: *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, hrsg. von U. Muhlack, G. Walther, Göttingen 2002, s. 99–141.
- Hernández Montes B., *Biblioteca de Juan de Segovia: Edición y comentario de su escritura de donación*, Madrid 1984.
- Iaria S., *Diffusione e recezione del “Libellus dialogorum” di Enea Silvio Piccolomini*, „*Italia Medioevale e Umanistica*” 44 (2003), s. 65–114.
- Kaczyńska B., *Wokabularz trydencki jako przykład leksykografii średniowiecznej*, „*Studia Źródłoznawcze*” 57 (2019), s. 47–97.
- Madrigal Terrazas J.S., *El pensamiento eclesial de Juan de Segovia*, Madrid 2004.
- Mann J.D., *Alfonso de Madrigal and Juan de Segovia: Some Conciliar Common (and Contested) Places*, „*Renaissance and Reformation/ Renaissance et Réforme*” 42 (2019), no. 3 (special

- issue: *Situating Conciliarism in Early Modern Spanish Thought/* numéro spécial: *Situer conciliarisme dans la pensée espagnole de la première modernité*), s. 45–72.
- McGuire B.P., *Friendship and Community*, 2nd ed., New York 2010.
- Mews C.J., Chiavaroli N., *The Latin West, w: Friendship: A History*, ed. by B. Caine, London 2014, s. 73–110.
- Milewska-Ważbińska B., *Przyjaźń humanistów – wzorce, postawy, ekspresja literacka*, w: *Humanizm polski. Długie trwanie – tradycje – współczesność*, red. A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, współpr. W. Pawlak, Warszawa 2009, s. 63–74.
- Modlińska A., *Piętnastowieczny kodeks rękopiśmienny z listami i mowami Eneasza Sylwiusza Piccolominiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 81 (2004), s. 169–196.
- Nagel F., *Der belehrte Lehrer. Nicolaus Cusanus und Enea Silvio Piccolomini*, w: *Enea Silvio Piccolomini: Uomo di lettere e mediatore di culture; Atti del Convegno Internazionale di Studi Basilea, 21–23 aprile 2005*, a cura di M.A. Terzoli, Basel 2006, s. 35–54.
- Nodes D., *Communication of Linguistic Idioms in Eneas Sylvius Piccolomini's Letters*, „Mediaevistik” 32 (2019), s. 213–226.
- O'Brien E., *Letters of Alliance and an Alliance of Letters: Aeneas Silvius Piccolomini, Juan de Carvajal, and the Conciliar Crisis*, „Renaissance and Reformation/ Renaissance et Réforme” 42 (2019), no. 3 (special issue: *Situating Conciliarism in Early Modern Spanish Thought/* numéro spécial: *Situer conciliarisme dans la pensée espagnole de la première modernité*), s. 73–103.
- Ojrzyński R., *Obraz Polski i Polaków w pismach Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (papieża Piusa II)*, Warszawa 2014 (Fasciuli Historici Novi, 14).
- Paparelli G., *Enea Silvio Piccolomini: l'umanesimo sul soglio di Pietro*, ed. 2, Longo 1978.
- Pawlak W., *Przyjaźń uczonych*, w: *Przyjaźń w kulturze staropolskiej*, red. A. Czechowicz, M. Trębska, Lublin 2013, s. 65–79.
- Pio II e la cultura del suo tempo. Atti del I convegno internazionale – 1989*, a cura di L. Secchi Tarugi, Milano 1991.
- Pio II nell'epistolografia del Rinascimento. Atti del XXV Convegno Internazionale (Chianciano Terme-Pienza, 18–20 luglio 2013)*, a cura di L. Secchi Tarugi, Firenze 2015.
- Pio II Piccolomini: il Papa del Rinascimento a Siena; atti del convegno internazionale di studi, 5–7 maggio 2005*, a cura di F. Nevola, Colle di Val d'Elsa 2009.
- Piotrowicz K., *Aleksander (1400–1444), książę mazowiecki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 64–65.
- Proverbia sententiaequae latinitatis medii aevi*, ed. H. Walther, Göttingen 1963.
- Prügl T., *Herbst des Konziliarismus? Die Spätschriften des Johannes von Segovia*, w: *Das Ende des konziliaren Zeitalters (1440–1450). Versuch einer Bilanz*, hrsg. von H. Müller, E. Müller-Luckner, München 2012, s. 153–174.
- Repertorium Officiorum Romane Curie*, ed. T. Frenz, <https://www.geku.uni-passau.de/histhw/forschung/rorc> (dostęp: 31.01.2024).
- Rivera García A., *Humanismo, representación y angelología. El conciliarismo de Juan de Segovia*, w: *La primera escuela de Salamanca (1406–1516)*, coord. C. Flórez Miguel, M. Hernández Marcos, R. Albares Albares, Salamanca 2012, s. 95–113.
- Rubió i Balaguer J., *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Montserrat 1984.

- Stäuble A., *Un dotto esercizio letterario: la commedia "Chrysis" di Enea Silvio Piccolomini nel quadro del teatro umanistico del Quattrocento*, w: *Enea Silvio Piccolomini Papa Pio II. Atti del Convegno per il quinto centenario della morte e altri scritti*, a cura di D. Maffei, Siena 1968.
- Strnad A.A., *Alessandro di Masovia e il concilio di Basilea: contributi, per la ricostruzione dell'attività di un prelato conciliare polacco*, „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 71 (1992), s. 3–45.
- Urkundenbuch des Klosters Loccum*, Bd. 2, bearb. von U.B. Dittrich, Göttingen 2019.
- Vilallonga M., *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona 1993.
- Voigt G., *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums, oder, das erste Jahrhundert des Humanismus*, 2. Aufl., Berlin 1960.
- Watanabe M., *Authority and Consent in Church Government: Panormitanus, Aeneas Sylvius, Cusanus*, „Journal of the History of Ideas” 33 (1972), no. 2, s. 217–236.
- Wolf A.M., *Juan de Segovia and the Fight for Peace: Christians and Muslims in the Fifteenth Century*, Notre Dame 2014.
- Wolski M., *Sobniowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 537–539.
- Woś J.W., *Aleksander Mazowiecki – biskup trydencki (1423–1444)*, „Saeculum Christianum” 6 (1999), nr 2, s. 17–31.
- Woś J.W., *Alessandro di Masovia vescovo-principe di Trento (1423–1444). Un profilo introduttivo. Nuova edizione riveduta e ampliata*, Pisa 1994.
- Zabłocki S., *Epitafium*, w: *Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze, renesans, barok)*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej i E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 1990, s. 216–217.
- Zarebski I., *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami*, Kraków 1939.

LIDIA GRZYBOWSKA

🏠 Uniwersytet Jagielloński w Krakowie / Jagiellonian University in Kraków, Poland

@ lidia.grzybowska[at]uj.edu.pl

🆔 <https://orcid.org/0000-0003-4782-8457>

Lidia Grzybowska, PhD, is an assistant professor at the Faculty of Polish Studies (Jagiellonian University, Kraków). Research interests: history of medieval literature, medieval preaching, old literary theory, biblical exegesis, and pre-modern culture. Recent publications: “Was Mikołaj of Błonie a Supporter of the Conciliarist Movement?,” *Terminus* 25 (2023), no. 1 (66); “The Topos of Ages of Man and the World in the First Sermon on Dominica Septuagesimae of Mikołaj of Błonie”, *pl.it | rassegna italiana di argomenti polacchi* (2023), no. 14.